

Vereniging en verandering

Een verkenning van het verschijnsel 'vereniging' in het algemeen en de blaasmuziekvereniging in het bijzonder

R.R.H. Fassaert

There are yacht clubs, golf clubs, clubs for luncheon,
Clubs for flowing bowl and puncheon,
Clubs for dancing, clubs for gambling,
Clubs for sociable Sunday ambling,
Clubs for imbibing literature,
And clubs for keeping the cinema pure,
Clubs for friendship, clubs for snobbery,
Clubs for smooth political jobbery,
As civilization onward reels,
It's clubs that grease the speeding wheels.

In dit fragment uit het gedicht 'The very unclubbable man' geeft de Amerikaanse dichter Ogden Nash (1961, p.98-99)* een ironisch beeld van de alomtegenwoordigheid van verenigingen in zijn land. Een ironisch, maar waarschijnlijk wel realistisch beeld. Uit andere bron valt bijvoorbeeld te noteren: "It was a rare American, who wasn't member of 4 or 5 societies", en ook de bekende typering van Amerika als 'nation of joiners' wijst in dezelfde richting¹. In Amerika moet dus op verenigingsgebied iets bijzonders aan de hand zijn. Maar niet alleen daar, ook in Europa is het verenigingsleven bepaald geen onbekend verschijnsel. Denemarken wordt zelfs wel eens het land met de grootste verenigingsdichtheid ter wereld genoemd. En over de Duitsers zei men al in 1899: "Wo drei Deutsche zusammenwohnen, da gründen sie zwei Vereine", terwijl het begrip 'Vereinsmeier' (verenigings-maniak) weer uit Oostenrijk afkomstig schijnt te zijn².

* Zie voor een vollediger titelbeschrijving de literatuuropgave aan het eind van dit artikel.

1. Vgl. resp. Freudenthal (1968, p. 14) en Adriaansens (1979, p. 59-160). De laatste haalt bovendien Max Webers Amerikaanse ervaringen in het begin van deze eeuw aan: "Iedere middenstander die ook maar iets te betekenen heeft, draagt wel een badge van een of andere club op zijn revers".

2. Vgl. resp. Freudenthal (1968, p. 14), Kramer (1984, p. 32) en Jolles (1963, p. 13). Zie echter ook Adriaansens (1979, p. 160), die zich geheel tegendraads afvraagt: "Waarom heeft het verschijnsel van vrijwillige associatie zich in de Amerikaanse samenleving zo sterk ontwikkeld en waarom is er van zo'n ontwikkeling in de meeste andere modern-westerse landen niet of nauwelijks sprake geweest?" Volgens Abma (1962, p. 288) doet althans Nederland in geen enkel opzicht voor Amerika onder, en volgens Foltin (1984, p. 15) "dürfen wir Deutschen uns durchaus mit anderen vereinsfreudigen Nationen messen".

Ook Nederland staat te boek als een echt verenigingsland, hoewel Weiland (1956, p.85) misschien wat overdrijft als hij over de situatie in de Noordhollandse Beemster opmerkt, dat het daar de gewoonte is om bij verhuizing naar een andere plaats de verenigingslidmaatschappen op te zeggen via een advertentie in de krant, want “wanneer men van 30, 40 verenigingen lid is, wordt het ook wat moeilijk om voor alle persoonlijk te bedanken”³. En tenslotte zijn er ook buiten Amerika en Europa tal van plaatsen in de wereld aan te wijzen waar sprake is van een bloeiend verenigingsleven, bv. Mexico, West-Afrika, Singapore en Japan⁴.

De vereniging is kortom een algemeen verbreid, internationaal verschijnsel. “Geen gebied van het leven is aan te wijzen waar zij zich niet genesteld hebben en als een netwerk overdekken zij de landen”, stelde Bonger al in 1934 (p.37) vast. Opmerkelijk is het dan ook dat de wetenschappelijke belangstelling voor dit universele onderwerp lange tijd zo bescheiden is gebleven. Tegenwoordig lijkt daar echter verandering in te komen en langzamerhand is er zelfs sprake van drie min of meer zelfstandige onderzoeks-tradities op dit gebied: een sociologische, een historische en een volkskundige.

In deze literatuurverkenning zal ik eerst een overzicht geven van de stand van het verenigingsonderzoek in het algemeen. Daarna zal ik me bezighouden met het tot dusver verrichte onderzoek naar één type vereniging in het bijzonder: de blaasmuziekvereniging (harmonie en fanfare). En tenslotte zal ik proberen enige lijnen door te trekken naar een toekomstig volkskundig onderzoek van de blaasmuziekvereniging in Nederland (ontstaan, ontwikkeling en verspreiding).

3. Vgl. ook Peeters (1962, p. 253) over de gemiddelde Vlaming: “Het verenigingsleven zit hem in het bloed. Het aantal soorten dezer bonden, kringen, sociëteiten, clubs, enz. is niet bij benadering te ramen”.

4. Vgl. resp. G. Almond e.a., *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*, Princeton 1963, waarin het verenigingsleven van een aantal westerse landen met elkaar en met dat van Mexico vergeleken wordt; K. Little, *West-African urbanization: a study of voluntary associations in social change*, Cambridge 1965; M. Freedman, *Immigrants and associations: Chinese in nineteenth-century Singapore*, in: *Comparative Studies in Society and History* 3 nr. 1 (1960) p. 25vv.; en over de verenigingsgezindheid van de Japanner: C. Smith e.a., *Voluntary associations. Perspectives on literature*, Cambridge 1972, p. 134vv.

1. Begripsbepaling

Dat de vereniging inderdaad ook in Nederland een algemeen verbreid groepsverschijnsel is, blijkt al snel uit cijfers van het CBS. In een landelijk onderzoek in 1963 naar de verenigingsgezindheid van de Nederlander constateerde men bijvoorbeeld, dat meer dan de helft van de bevolking boven de twaalf jaar actief lid is van de verenigingen in het sociale of culturele vlak. Niet meegeteld werden dus: dienstverlenende verenigingen (bv. ANWB), economische verenigingen (bv. winkeliersverenigingen), gezinslidmaatschappen (van bv. kruisverenigingen), enz.⁵. Deze verenigingsgezindheid is bovendien niet iets van alleen de moderne tijd. Verenigingen bestaan er in Nederland al minstens vanaf de tweede helft van de vorige eeuw. Abma (1962, p.293-300) toont dat overtuigend aan in zijn opsomming (zeven pagina's lang) van koninklijk goedgekeurde verenigingen, zoals die werden afgekondigd in de Staatscourant sinds de inwerkingtreding van de Wet op de Vereniging in 1855⁶. Duidelijk blijkt daaruit dat in ieder geval vanaf die datum talloze levensgebieden en praktisch alle lagen van de bevolking in verenigingen vertegenwoordigd zijn geweest of nog zijn⁷.

Toch is de interpretatie van dit soort gegevens niet zo eenvoudig als het lijkt. Wat moeten we bijvoorbeeld onder een 'vereniging' verstaan? In de literatuur verwijst dit begrip naar de meest uiteenlopende groepsverbanden. Een besloten klaverjasvereniging met een handvol leden valt eronder, maar ook een beroepsvereniging met een massale aanhang. "Wanneer wij bedenken", zegt Jolles (1963, p.13), "dat zowel een lokale duivensportvereniging als een omroeporganisatie, zowel een vakbeweging als een charitatieve instelling zich veelal 'vereniging' noemen, dan realiseren wij ons welk een bont geheel door deze simpele term tot leven wordt gewekt"⁸. Bovendien zijn er tal van groepsverbanden die wel de kenmerken van een vereniging dragen, maar toch niet als zodanig genoemd (willen) worden, eerder bijvoorbeeld actiegroep, associatie, bond, broederschap, club, collegie, comité, commissie, congregatie, coöperatie, corps, gemeenschap, genootschap, gezelschap, gilde, kamer, krans, kring, liga, loge, maatschappij,

5. CBS (1965, p. 7:10). Vgl. ook Bonger (1934, p. 38) en Abma (1962, p. 288-292) voor vroeger cijfermateriaal, voorts Grosshenrich (1980, p. 4-5;46), Im Hof (1982, p. 106) en Foltin (1984, p. 15) voor buitenlandse cijfers.

6. Vgl. Van Leeuwen (1979, p. 5-6) over het verschil tussen Koninklijke en wettelijke verkrijging van rechtspersoonlijkheid.

7. Vgl. Bausinger (1967, p. 1) over de overeenkomstige situatie in Duitsland: "Die soziale Schichten haben in all ihren Abstufungen ihre spezifischen Vereinsformen und -inhalte gefunden".

8. Vgl. ook Van der Velden's (1969, p. 7) bevinding dat verenigingen "naar opbouw en doelstelling onderling evenzeer verschillen als de mensen, waarvoor en waardoor zij bestaan". Zie voorts Kruithof (1973, p.63;77-79) over deze meerduidigheid van de term 'vereniging', en Simonse (1971, p. 104-105) over de alternatieve termen 'sociale participatie' en 'organisatieleven'.

orde, organisatie, platform, praatgroep, raad, sociëteit, stuurgroep, unie, verband, verbond, verbroedering, werkgroep, enz.⁹.

De term 'vereniging' is dus aan de ene kant een veelomvattend begrip, maar lijkt aan de andere kant ook weer talloze 'verenigingsachtige' groepsverbanden uit te sluiten¹⁰. Het meeste verenigingsonderzoek begint dan ook steevast met een begripsafbakening, d.w.z. met een poging de algemene kenmerken van het verschijnsel te formuleren. Het is misschien nuttig om eerst te proberen van deze geopperde algemene kenmerken de universalia vast te stellen.

“Zoals een mens niet uit zichzelf is, zo is hij gedurende zijn hele bestaan niet zichzelf genoeg”, zegt Van der Velden (1969, p.1) en hij bedoelt ermee dat elk menselijk leven altijd een menselijk sámenleven is, zich in groepen afspeelt. Gezinsleven, vriendschap, scholing, werk, vrijetijdsbesteding enz., alles voltrekt zich in laatste instantie in groepsverband. Als nu een 'groep' met Jolles (1963, p.17) en Bouman (1965, p.41-42) heel algemeen gedefinieerd kan worden als 'een sociale eenheid waarin zich rondom een gemeenschappelijk doel tussenmenselijke relaties hebben gevormd die een betrekkelijk vast, duurzaam en onmiddellijk verband vertonen', dan is dus ook een vereniging een groep. Maar omgekeerd is elke groep nog geen vereniging. Daarvoor zijn aanvullende condities nodig.

9. Vgl. Lammers (1978, p. 499): “Een algemene en alom bruikbare indeling van organisaties (in de geest van de plantensystematiek van Linnaeus in de biologie) is er dus niet in de sociologie”. Wel hanteren veel schrijvers, bv. Tan Oei Han (1958, p. 7-8), Constandse (1960, p. 175), CBS (1965, p. 7), Van der Ploeg (1978, p. 17-18;21), Adriaansens (1979, p. 173) naar Amerikaans voorbeeld de tweedeling self-expressive/social action, d.w.z. de vereniging hetzij als doel op zichzelf (bv. gezelligheidsvereniging), hetzij als middel tot sociale verandering (bv. vakvereniging). Zie echter hieronder noot 16 over de problemen om het 'ware' doel van een vereniging vast te stellen.

10. De term 'vereniging' is overigens al bekend uit de zestiende eeuw, maar dan eerder in de betekenis van incidentele samenkomst of overeenkomst dan van min of meer hecht groepsverband. Pas in de negentiende eeuw krijgt het begrip deze laatste betekenis, vgl. WNT (1981, p. 1704vv.). Vgl. ook G.G. Schmalz, *Zur Geschichte des Wortes 'Verein'*, in: Monatshefte für deutsche Unterricht, Sprache und Literatur 47 (1955) p. 295-301, over de betekenisverandering in de achttiende en negentiende eeuw, nl. van “Herzens- und Gesinnungsgemeinschaft (...) in der wir Übereinstimmung von Gefühlen und nur sekundär gelegentlich Übereinstimmung von Zwecken haben” naar “organisatorische Vereinigung, deren Mitglieder sich zu einem bestimmten gesellschaftlichen, künstlerischen oder politischen Zweck zusammengefunden haben” (gecit. bij Grosshenrich 1980, p. 27, die eraan toevoegt: “In diesem Sinne setzt sich die Bezeichnung 'Verein' in der Romantik durch und löst als neutralere Terminus politisch belastete Begriffe wie Bund, Klub, Verbindung, Gesellschaft, usw. ab”). Vgl. in dit verband ook F. Müller, *Korporation und Assoziation*, Berlin 1965, die “einen ideengeschichtlichen Abriss der Wandlungen des Vereinigungsprinzips” geeft, en bij ons Goudsblom (1974, p. 14-15) over de betekenisverandering van de term 'maatschappij', die als voorloper van 'vereniging' beschouwd kan worden. Aanvankelijk had deze term volgens hem uitsluitend betrekking op kleine groepen, waarin mensen als 'maten' of 'gezellen' in elkaars directe nabijheid verkeerden (vgl. de nog steeds gebruikte begrippen 'maatschap' en 'gezelschap'). In de zeventiende en achttiende eeuw worden er nieuwe betekenissen aan toegevoegd. Een 'maatschappij' verwijst dan ook naar handelsondernemingen, instellingen op het gebied van liefdadigheid en opvoeding, en naar geleerde en kunstzinnige genootschappen. Later expandeert het begrip zelfs naar de betekenis van samenleving in zijn geheel (vgl. de ontwikkelingsgang van buitenlandse termen als Gesellschaft, society en société).

Een *eerste* afbakening kan gemaakt worden door in navolging van Van Doorn e.a. (1967, p.246-247) onderscheid te maken tussen groepslidmaatschappen die door 'toewijzing' tot stand komen en die welke ontstaan door 'verwerving': "Terwijl men dus zijn familie en zijn vaderland automatisch krijgt toegewezen (ascription), is het lidmaatschap van beroepsgroeperingen, verenigingen en cliques doorgaans een kwestie van verwerving (achievement)". De vereniging valt dus duidelijk niet onder de groepsverbanden waarvan men krachtens geboorte lid is of kans loopt vroeg of laat lid te moeten worden (zoals school, militaire dienst, gevangenis, enz.). Het verenigingslidmaatschap berust op particulier initiatief en vrijwillige toe- en uittreding, kenmerken die het gemeen heeft met bijvoorbeeld een huwelijk, een werkkring, een Noordpoolexpeditie, enz.¹¹

Uit dit laatste rijtje blijkt al dat het onderscheid tussen toewijzing en verwerving wel een noodzakelijk maar nog geen voldoende criterium is. Ook binnen de vrijwillige associaties zal weer een scheiding aangebracht moeten worden. Als *tweede* onderscheidingskenmerk kan dan uit de literatuur gedestilleerd worden: de tweedeling autocratie/democratie. Hierbij gaat het dus om de vraag of het vrijwillig groepsverband gebaseerd is op hiërarchische dan wel op democratische tussenmenselijke verhoudingen. De vereniging springt er dan meteen uit door haar principieel democratische inrichting. Dat maakt haar vrij uniek in onze toch zo democratische samenleving. Naast de politieke organen en de vereniging blijken er bij nadere beschouwing weinig andere strikt democratische organisatievormen te vinden te zijn¹².

Het noemen van de term 'inrichting' (in de zin van organisatiestructuur) roept meteen een *derde* algemeen kenmerk op. Verenigingen onderscheiden zich namelijk van veel andere groepsverbanden door een zekere georganiseerdheid en zelfstandigheid, met andere woorden door een zeker samen-

11. Vrijwillige toetreding sluit overigens toelatingsvoorwaarden niet uit, vgl. bv. Gijswijt (1965, p. 6) en Van Doorn e.a. (1967, p. 246-247). Nadruk op particulier initiatief legt o.a. ook Volksontw.werk (1966, p. 93) en Van der Ploeg (1978, p. 17-18). Het verschil tussen een vereniging en een 'bureaucratie' op het punt van vrijwilligheid behandelt Kruithof (1973, p. 69).

12. Vgl. bv. Bongers (1934, p. 8; 38-39), Abma (1962, p. 287), Volksontw.werk (1966, p. 93), Adriaansens (1979, p. 158) en Dann (1981, p. 14), die ook dit kenmerk noemen.

hangend geheel van autonome interne gedragsregels¹³. Van een vereniging is namelijk nog niet goed te spreken, wanneer alleen maar (zoals bij een 'groep') de tussenmenselijke relaties vast, duurzaam en onmiddellijk zijn, maar pas als die relaties ook een zeker niveau van formalisering en specialisering hebben bereikt¹⁴. De bekroning daarvan is dan de officiële wettelijke erkenning, het rechtspersoonschap¹⁵. In dit laatste geval zijn de interne gedragsregels dus in een wettelijk kader terechtgekomen en 'statuten' geworden.

Aansluitend bij deze laatste opmerkingen en in navolging van juridische verenigingsstudies zou dan nog als *vierde* algemeen kenmerk opgevoerd kunnen worden: het hebben van rechtspersoonlijkheid. Net als in het juridisch verkeer spreekt men in dat geval pas van verenigingen, wanneer men zich niet alleen 'vereniging' noemt, maar wanneer het dragen van die naam ook wettelijk bekrachtigd is. Een dergelijk algemeen kenmerk komt de herkenbaarheid van het onderwerp weliswaar ten goede, want zowel de onofficiële verenigingen als de eerdergenoemde 'verenigingsachtige' groepsverbanden vallen dan buiten het verenigingsbegrip. Maar tegelijk zou het, althans voor een volkskundige benadering van het onderwerp, een wat al te drastische inperking betekenen. Volgens Bausinger (1959, p.103) bijvoorbeeld moet men de veelvormigheid van het verenigingsverschijnsel juist in een vak als de volkskunde niet uit de weg gaan: "In allen Fällen soll der

13. Vgl. overigens Bouman (1965, p. 14), Kruihof (1973, p. 10) en Van Doorn e.a. (1976, p. 168), die erop wijzen dat elk samenleven de ontwikkeling en formalisering van gedragsregels (institutionaliseringprocessen) met zich mee brengt. Het gaat m.a.w. bij verenigingen niet om het al of niet aanwezig zijn van gedragsregels, maar om het niveau ervan. Zo noemt Jolles (1959, p. 27-28) de minst georganiseerde graad van samenleving een 'situatie', waarbij het enige bindende element is "het zich op een bepaald moment, op een bepaalde plaats en binnen het kader van zekere onderlinge relaties bevinden van mensen". Vanaf dit primitieve organisatieniveau moet men zich dan een continuüm voorstellen, meent hij, dat via allerlei vage collectiva en categorieën uiteindelijk uitkomt bij de andere pool, die van "hecht geconstrueerde groep, die in tijd en ruimte een zekere stabiliteit bezit". Van Doorn (1976, p. 189) specificeert dit continuüm dan nog verder door (in omgekeerde volgorde) te onderscheiden: groeperingen met directe, indirecte en weinig of geen sociale betrekkingen, d.w.z. resp. een groep, een collectiviteit en een sociale categorie. Vereniging zit dan ongeveer tussen een groep en een collectiviteit in. Zie voor een aantal voorwaarden welke ertoe bijdragen dat een situatie zich tot groep institutionaliseert, bv. Bouman (1965, p. 41), Wijnkoop (1969, p. 29) en Van Doorn e.a. (1976, p. 65-67;69;163), die o.a. noemen: het voorhanden zijn van leidersfiguren en initiatiefnemers, een homogene culturele achtergrond van de leden van de potentiële groep, een frequente interactie, een geringe sociale afstand onder hen, enz. Vgl. in dit verband ook Huizinga (1938, p. 18) die meent, dat die voorwaarden al besloten liggen in het zich afzonderen op zich van een aantal mensen rondom een gemeenschappelijk doel, bv. een spelsituatie: "het gevoel, samen in uitzondering te verkeren, samen een gewichtig ding te deelen, samen zich van de anderen af te scheiden en zich aan de algemeene normen te onttrekken, strekt zijn betoovering verder uit dan den duur van het enkele spel. De club hoort bij het spel als de hoed bij het hoofd".

14. Vgl. bv. Abma (1962, p. 287), Gijswijf (1965, p. 6), Van den Beld e.a. (1977, p. 27 en 31), Jolles (1978, p. 776), Den Tonkelaar (1979, p. 271-272) en Mijnhardt (1983, p. 77), die ook een dergelijk kenmerk noemen.

15. Vgl. Van den Beld (1977, p. 29) en Den Tonkelaar (1979, p. 271) over deze juridische status van verenigingen. Zie ook Van Leeuwen (1979, p. 5-6) voor een beknopt overzicht van de verschillen in het verwerven van rechtspersoonlijkheid vroeger en nu.

Begriif des Vereins zunächst nicht zu eng gefasst werden – die religieus Bruderschaft gehört ebenso dazu wie die freiwillige Feuerwehr, der verhaltnismassig lockere Zusammenschluss von Kartenspielern oder die statutenlose Vereiniging bundisch orientierter Jugend”.

Samenvattend komt het begrip ‘vereniging’ in de literatuur dus naar voren als een soort van verzamelbegrip dat naar groepsverbanden verwijst, waarin eigenschappen als vrijwilligheid van toe- en uittreding, democratische organisatievorm en autonoom stelsel van geformaliseerde gedragsregels (al of niet wettelijk erkend) in combinatie voorkomen¹⁶.

2. Stand van het verenigingsonderzoek

In de wetenschappelijke belangstelling voor het verenigingsverschijnsel zijn ruwweg drie ontwikkelingslijnen te onderscheiden: een sociologische, een geschiedkundige en een volkskundige¹⁷. Ik zal ze hier alle drie kort de revue laten passeren en een onderscheid maken tussen de periode voor 1945 en de periode erna, wanneer de ontwikkelingen in een stroomversnelling terecht komen.

2.1. Ontwikkeling tot 1945

De *sociologische* belangstelling voor verenigingen is wel de oudste en begint zo ongeveer in de jaren dertig van de vorige eeuw. Het was toen de Franse

16. Vgl. Kormers (1979, p. 12) nog ruimere verenigingsopvatting: “Die Formalisierung der Mitgliedspflichten und die grundsätzliche, freiwillige Beitrittsmoglichkeit für jedermann, wobei das Mitglied auch durch ein anderes ‘ersetzbar’ sein muss, sind die wesentlichen Merkmale des Vereinsdefinitions”. Vgl. daarentegen andere schrijvers die juist een nadere precisering van het verenigingsbegrip voorstaan, bv. Abma (1962, p. 287) en Jolles (1978, p. 776) die ook het hebben van een ‘doel’ nadrukkelijk als wezenskenmerk van een vereniging willen zien. Afgezien van het feit dat dit kenmerk evenzeer gezien kan worden als inherent aan welk groepsverband dan ook (zie de eerdergenoemde algemene omschrijving van het begrip ‘groep’), is bovendien het doel van verenigingen meestal niet eenduidig te bepalen. Zie in dit verband bv. Tan Oei Han (1958, p. 6) die op de discrepantie wijst tussen de ‘officiële’ doeleinden en de ‘werkelijke’, of Van Daalen (1967, p. 148) die opmerkt dat doelstellingen zich voortdurend plegen aan te passen aan veranderende situaties. Vgl. echter ook Jolles zelf, die op een eerder tijdstip (1963, p. 28-29) drie werkelijkheidsniveaus m.b.t. het verenigingsdoel onderscheidde, nl. (van abstract naar concreet): een cultureel (bv. ‘de sport’), een sociaal (bv. de onderlinge gezelligheid) en een sociaal-cultureel niveau (bv. de vergaderingen). Vgl. voorts Freudenthal (1968, p. 11) en Foltin (1984, p. 7) die nog een ander kenmerk typerend voor verenigingen vinden, nl. het persoonlijk contact onder de leden. Ook andere volkskundigen vestigen hierop de aandacht, maar Grosshenrich (1980, p. 29) voert hier tegen als (terecht) bezwaar aan: “Damit werden alle uberlokalen, reinen Interessenvertretungen von einer Betrachtung durch die Volkskunde ausgeschlossen, wenn sie nicht z.B. in Ortsgruppen ein eigenes Vereinsleben entwickeln”.

17. Volledigheidshalve kan ook nog genoemd worden de *rechtswetenschappelijke* belangstelling voor verenigingen. Deze concentreert zich vooral op de staats- en privaatrechtelijke aspecten, dateert al vanaf het moment dat er officieel van ‘verenigingen’ gesproken kan worden (zie bv. C.J. van Nispen tot Pannerden, *Het regt van vereeniging en de burgerlijke rechtsbevoegdheid van vereenigingen, als rechtspersoon beschouwd*, Leiden 1853) en zet zich ononderbroken tot in het heden voort, zie bv. Van der Velden (1969), Van den Beld (1977), Van der Ploeg (1978), Van Leeuwen (1979) en Den Tonkelaar (1979). Vgl. in het buitenland bv. het overzichtswerk van J. Baron, *Das deutsche Vereinswesen und der Staat im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1962 (diss.).

aristocraat Alexis de Tocqueville die zich voor het eerst (in geschrifte) verbaasde over de stijgende verenigingsgezindheid in zijn tijd. Vooral bij zijn bezoek aan Amerika verraste hem de ongebreidelde verenigingsvorming daar: emigranten van elke leeftijd, stand en geestesrichting leken zich doorlopend en in allerlei combinaties aaneen te sluiten. De Tocqueville zette zijn verbazing systematisch op schrift en werd daarmee één der eerste verenigingsonderzoekers. Zijn hoofdinteresse gold overigens het fenomeen 'democratie' in het algemeen en vooral de Amerikaanse variant daarvan¹⁸.

Ook later in de negentiende eeuw interesseerde men zich hoofdzakelijk voor het verenigingsverschijnsel voorzover de actuele maatschappelijke situatie, en dan vooral de opkomende democratische staatsorde, daarmee in verband kon worden gezien ('Proletariërs aller landen, verenigt U!')¹⁹. Dit had te maken met het vak 'sociologie' als zodanig, dat volgens Störig (1967, p.147) de hele negentiende eeuw behept bleef "met de gedachte aan sociale hervormingen en [met] bedoelingen, die uit de toestanden van het ogenblik voortkwamen en zich alleen in een zo objectief mogelijk lijkend gewaad staken"²⁰.

Met de toenemende institutionalisering van de sociologie als wetenschappelijke discipline groeit echter ook de belangstelling voor de vereniging als zelfstandig sociologisch verschijnsel. De eerste jaargang (1895) van het eerste Amerikaanse sociologische vaktijdschrift *American Journal of Sociology* bevat al meteen een fundamenteel artikel over de Amerikaanse 'voluntary associations'²¹. En in Europa is het de eerste Duitse sociologendag in 1910 waar al direkt gepleit wordt voor het instellen van een speciale sociologie van verenigingen, en wel "eine Soziologie des Vereinswesens im weitesten Sinne des Wortes, vom Kegelklub – sagen wir es ganz drastisch! – angefangen bis zur politischen Partei und zur religiösen oder künstlerischen oder literarischen

18. Bedoeld wordt: A. de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*. Z.p. 1835-1840 (Eng. vert.: *Democracy in America*, New York 1947). Vgl. ook Adriaansens (1979, p. 159) en Foltin (1984, p. 8) over De Tocquevilles ervaringen in de V.S.

19. Vgl. Adriaansens (1979, p. 160-161) die het sociologisch denken over verenigingen in deze periode als volgt samenvat: "Vrijwillige associaties zouden een buffer vormen tussen de gigantische bureaucratie van de overheid en de broze kwetsbaarheid van het private individu (...) Bovendien zouden al die vrijwillige associaties er tesamen voor zorgen dat de totale maatschappelijke macht over eendeloos veel organisaties werd verdeeld en dat er van machtsmonopolies geen sprake zou zijn".

20. Niet voor niets boden "de Duitse universiteiten (...) aan de sociologie als leervak een bijna even grote weerstand als de Engelse", merkt Störig (1967, p. 146) in dit verband op.

21. Bedoeld wordt: C.R. Henderson, *The place and function of voluntary associations*, in: *Amer. Jnl. of Sociology* 1 (1895) p. 327-334. Zie voor een overzicht van het Amerikaanse verenigingsonderzoek: D.L. Sills, *Voluntary associations, sociological aspects*, in: *Internat. Encycl. of the Soc. Sciences* 16 (1968) p. 362-379. Vgl. ook Kruithof (1973, p. 14) die de Amerikaanse inspanningen op dit terrein nuanceert en meent dat die eerder geleid worden door "de vooringenomen idee dat dit verschijnsel een uitdrukking is van hun maatschappelijke oriëntatie op democratische waarden, individualisme en vrije wil dan dat zij bezorgd zijn om het verenigingsleven als verschijnsel kritisch te onderzoeken en te verklaren".

Sekte”, aldus Max Weber²². Een vereniging wordt nu niet langer meer gezien als “bloss Akkumulation von Menschen zur Erreichung eines ihnen vorschwebenden Zweckes”, zoals de socioloog H. Staudinger het in 1913 formuleert. Een vereniging is “schon im seinen Werden aus der momentanen Sphäre des Einzelnen entrückt, er hat geworden, seine Geschichte, seine Tradition, sein Gründungsjahr, sein Jubiläum, ganz ebenso wie jedes historische Gebilde, das man Gemeinwesen nennt. Er is eine kleine Republik, hat seine gewählten Auserlesenen, seine Gesetze bei Strafe, hat seine Parteien und auch....seine Revolutionen dabei”²³.

Misschien zijn het de woorden geweest, waarmee Max Weber zijn pleidooi in 1910 besloot, nl. “Ohne (...) trockene, triviale, viel Geld und viel Arbeitskraft in den Boden stämpfende Arbeit ist nichts zu machen. (...) Eine Arbeit vieler Jahre!”²⁴. Misschien waren het ook de politieke en economische troebelen in de jaren erna, die andere sociologische onderwerpen veel urgenter maakten²⁵. In ieder geval duurde het tot na de Tweede Wereldoorlog voordat het sociologisch verenigingsonderzoek daadwerkelijk op gang begon te komen²⁶. Dat geldt voor het voorbeeldland Duitsland²⁷ en dat geldt dus evenzeer voor Nederland, waar Bongers in 1934 (p.38) de tussenstand opmaakt en constateert: “Zoals van zoveele maatschappelijke verschijnselen kent men ook het verenigingsleven maar zeer ten dele, de statistiek occupeert zich slechts met enkele soorten, vooral de economische en de godsdienstige – de overige zijn terra incognita”.

De *geschiedkundige* belangstelling voor verenigingen is van veel jongere datum dan de sociologische en richt zich in de eerste plaats op het meer elitaire deel van het totale verenigingsverschijnsel, namelijk de gezelschappen, kringen, sociëteiten en vooral de genootschappen. Het waarom van deze voorkeur is niet helemaal duidelijk. Een verklaring ervoor zou kunnen zijn dat historici onder de ‘gewone’ verenigingen alleen maar het moderne vereni-

22. M. Weber, *Geschäftsbericht*, in: *Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologentages vom 19.-22. Oktober 1910 in Frankfurt a. M.*, Tübingen 1911, p. 52 (gecit. bij Körner 1979, p. 3). Vgl. ook Foltin (1984, p. 9): “In Deutschland bedürfte es schon der Begründung einer neuen Wissenschaft, um der Vereinforschung neue Impulse zu geben”.

23. H. Staudinger, *Individuum und Gemeinschaft in der Kulturorganisation des Vereins*, Jena 1913, p. 3 (gecit. bij Grosshenrich 1980, p. 31).

24. M. Weber (idem, p. 59-60, zie n. 22 hierboven).

25. Vgl. noot 49 hieronder.

26. Vgl. Foltin (1984, p. 9) die aantekent, dat er weliswaar enkele incidentele door Weber geïnspireerde aanzetten zijn geweest, zoals de studie van Staudinger (zie n. 23 hierboven). Maar deze bleven lange tijd op zichzelf staan.

27. “Erst nach dem zweiten Weltkrieg rückte der Verein wieder in den Blickpunkt der Soziologie”, aldus Grosshenrich (1980, p. 42). Wat de voorbeeldfunctie van Duitsland betreft, hebben volgens Störig (1967, p. 127) vooral Duitsland en Amerika het leeuwendeel gehad bij de vorming van sociologische theorieën en het wetenschappelijk onderzoek. Duitsland moet dan vooral tot W.O. II voor ons land het inspiratieland geweest zijn, de V.S. erna.

gingsleven verstaan, zoals dat vanaf het midden van de vorige eeuw sterk opkwam en zich in onze dagen nog steeds verder ontwikkelt. Historici zien daar dan misschien eerder een hedendaags (sociologisch) verschijnsel in dan een historisch verschijnsel²⁸, dit in tegenstelling tot het genootschapsleven dat bijvoorbeeld in ons land al teruggaat tot het begin van de zeventiende eeuw²⁹ en dus historisch interessanter is. Misschien speelt ook mee dat men (onwillekeurig) aan het elitaire genootschap meer cultuurdragende (en -verspreidende) eigenschappen toedicht dan aan de 'gewone' vereniging.

Toch is ook de geschiedkundige belangstelling voor genootschappen pas van recente datum³⁰. Dit heeft te maken met de algemene publieke waardering voor genootschappen, meent Mijnhardt (1983, p.76). Vooral in de loop van de vorige eeuw nam die waardering in ons land sterk af³¹. Juist als de moderne, voor iedereen toegankelijke en voor elk doel op te richten vereniging een enorme groei doormaakt (vooral na de invoering van de Verenigingswet in 1855)^{31a}, lijkt het genootschap steeds meer een gepasseerd station te zijn. Een geleerde tijdgenoot constateert halverwege deze "verburgerlijkte negentiende eeuw met haar huiskamer- en genootschappen-sfeer en haar gebrek aan buitenlucht" bijvoorbeeld, dat "de meeste Maatschappijen als leerende, dat wil zeggen onderwijzende lichamen, eigenlijk uitgediend hebben. Het zijn uitgebrande kraters, waarin Jan en Alleman,

28. Vgl. H. Boockmann e.a., *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*, Göttingen 1972.

29. Vgl. bv. Van Berkel (1980, p. 336) over de oprichting van een technisch-wetenschappelijk genootschap in 1626 in Rotterdam; en ook Rens (1980, p. 180) en Mijnhardt (1983, p. 79) over dichtgenootschappen en particuliere gezelschappen in de Republiek.

30. Dit, terwijl de moderne (universitaire) geschiedbeoefening bijvoorbeeld bij ons al dateert van het begin van de vorige eeuw, vgl. Romein (1977, p. 514-516) over de invloed van de Romantiek op het ontstaan van de geschiedbeoefening als academische discipline in ons land.

31. Vgl. Im Hof (1982, p. 110) over de algemene euforie in de achttiende eeuw t.a.v. het genootschapsleven; en vgl. dezelfde opgetogenheid bij ons nog aan het begin van de negentiende eeuw in de woorden van predikant J. Scharp, als deze de (vermeende) buitenlandse skepsis over ons land aan de kaak stelt: "Staakt dan uwe lasteringen, en legt uwe vooroordelen af, onbillijke vreemdelingen! of wijst ons ergens in uwe landen eene zo kleine plek gronds, wijst ons de menigte uit alle standen aan, waar men zoo veel genootschappen, zo veel beoefenaars van alle vakken der kennis vindt; vooral waar men zoo belangeloos (...) enkel ter liefde van de wijsheid, zich dermate in dezelve bevljijgt" (J. Scharp, *Inwijdings-redevoering, zijnde eene Verhandeling over de Letterkundige Maatschappijen in het Algemeen en dit Genootschap in het Bijzonder*, in: *Inwijding der nieuwgebouwde Geheerzaal van het Letterkundige Genootschap 'Verscheidenheid en Overeenstemming' te Rotterdam*, Rotterdam 1807, p. 60-61 [gecit. bij Mijnhardt 1983, p. 93, n. 1]).

31a. Vgl. Biber (1976, p. 137), Schneider (1976, p. 157), Sauermaann (1979, p. 252-253) en Grieshofer (1981, p. 6) over deze aanwassende 'Vereinsmeierei' in de vorige eeuw. Zie in dit verband ook Dahlhaus (1980, p. 38-39) over de ontwikkeling van de zangvereniging tot "Massenphänomen".

jong en oud, zonder gevaar en op hun gemak zitten kunnen”³². Met de publieke waardering blijft ook de interesse van historici lange tijd minimaal. Aan de literaire genootschappen, die men kennelijk nog het meest potsierlijk vond, schenkt bijvoorbeeld Ter Gouw (1871, p.494) niet meer geschiedkundige aandacht dan: “Leesgezelschappen zijn in onzen tijd de vreedzaamste verenigingen, die men bedenken kan, ja, die men wel onder de liefdadige tellen mag, daar zij een aantal sukkels op de been houden, die romans vertalen”. En van de kant van literatuurhistorici was al helemaal geen belangstelling te verwachten, meent Van den Berg (1983, p.18), omdat die toch al niets moesten hebben van het literaire bedrijf uit de vroege negentiende eeuw “vanuit een postromantische dan wel na-tachtig optiek”.

Pas in de jaren twintig van onze eeuw lijkt het tij te keren. In ons land zijn het dan toch de dichtgenootschappen (zij het nog alleen de achttiende-eeuwse), waarop zich de vroegste (kunst)historische aandacht richt³³. In het buitenland zijn het eerder de natuurwetenschappelijke genootschappen, die de eerste (wetenschaps)historische interesse weten op te wekken. Vooral Amerika loopt hierin voorop. Hier is men zich het eerst bewust van de belangrijke instrumentele rol die deze genootschappen speelden in de zeventiende-eeuwse wetenschappelijke revolutie³⁴. De Fransman B. Fay is het echter, die al in 1932 in een Amerikaans tijdschrift voorzichtig oppert dat de betekenis van deze genootschappen misschien eerder gezocht moet worden in sociaalhistorische dan in wetenschapshistorische richting³⁵.

Intussen is ook in ons land de skepsis ten opzichte van het verschijnsel ‘genootschap’ snel aan het verdwijnen³⁶. Naast de kunst- en wetenschaps-historische krijgt men nu ook oog voor de cultuurhistorische betekenis ervan. Huizinga (1938, p.269) bijvoorbeeld ziet het genootschap, temidden van andere achttiende-eeuwse groepsverbanden, als bij uitstek cultuurscheppend: “Op elke bladzijde van het beschavingsleven der achttiende eeuw ontmoeten wij den naïeven geest van emulatie, clubvorming en geheimenis, die zich

32. Resp. Romein (1977, p. 516) en W. Siewertsz van Reesema, *Redevoering over Dichten Letterkundige Genootschappen in ons Vaderland*, in: Nieuwe werken van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, III, Leiden 1850, p. 35 (gecit. bij Mijnhardt 1983, p. 93, n. 1). Vgl. ook Van den Berg (1983, p. 148) die drie voorzitters van het Provinciaal Utrechts Genootschap aanhaalt, welke “in het openbaar het ehech belijden en koortsachtig op zoek zijn naar wegen om hun genootschap van de totale ondergang te behoeden”.

33. Vgl. Van den Berg (1983, p. 148 en 166) over de vroegste literatuurhistorische belangstelling voor dichtgenootschappen in ons land.

34. Klassiek is hier: M. Ornstein, *The role of scientific societies in the seventeenth century*, Chicago 1928.

35. Bedoeld wordt: B. Fay, *Learned societies in Europe and America in the Eighteenth Century*, in: *American Hist. Rev.* 37 (1931-32) p. 255-266.

36. Vgl. bv. Nijland (1934, p. 59): “Wat men onze voorouders uit de 18e eeuw ook moge nageven (...) toch mag m.i. niet worden vergeten dat in de tweede helft dier eeuw zich de geest van associatie op wetenschappelijk en letterkundig gebied, te onzent, op een gelukkige wijze heeft geopenbaard”.

openbaart in het letterkundig genootschap, het teekengenootschap, (...) de neiging tot geheime bonden, den lust aan kransjes en conventikelen, (...) juist het élan van het spel maakten ze bij uitstek vruchtbaar voor cultuur”.

Meer en meer wordt het genootschap nu vast onderdeel van de geschiedschrijving van de zeventiende en achttiende eeuw. Romein (1977, p.512) legt in 1934 verband tussen de tijd van de Franse Revolutie (“toen alles verdween wat onwrikbaar en eeuwig leek”) en het nieuwe denken over oorsprong en samenhang, dat zijn uiterlijke vorm kreeg in de opkomst van de geleerde genootschappen. Geyl (1947, p.24) ziet een belangrijke rol weggelegd voor de Volkssociëteiten en de (pseudo-)leesgezelschappen in de Patriottenbeweging tussen 1780 en 1787. En bij Rogier (1968, p.232-233, 1e dr. 1952) vinden we al een vroege verwijzing naar de rol die genootschappen speelden bij de verspreiding van de denkbeelden der Verlichting. Historische studies waarin het genootschap of andere verenigingstypes zelf centraal staan, laten echter nog even op zich wachten³⁷.

Ook van *volkskundige* belangstelling voor verenigingen is lange tijd nauwelijks sprake geweest. Dat lag echter minder aan factoren die van buiten kwamen dan aan factoren die in het vak zelf besloten lagen, en bovendien minder aan logische factoren dan aan ideologische³⁸. In 1907 schrijft bijvoorbeeld E. Mogk, toenmalig voorzitter van het Verband deutscher Vereine der Volkskunde, dat geen enkele volkskundige de moderne vereniging tot zijn studieterrein zou willen rekenen, omdat verenigingen zijn voortgekomen “aus dem reflektierenden Verstande” en niet “aus der assoziativen Denkform der Volkseele”³⁹. Aan deze laatste denkvorm moest een onderwerp namelijk zijn ontsproten om voor volkskundig onderzoek in aanmerking te komen, was de opvatting in zijn tijd.

De tegenstelling associatief/reflexief stond echter niet alleen. Zij was onderdeel van een heel complex van tegenstellingen, dat zich het best laat symboliseren door de antinomie Gemeinschaft/Gesellschaft, twee begrippen die in 1887 voor het eerst duidelijk tegenover elkaar werden geplaatst door de Duitse cultuursocioloog F. Tönnies⁴⁰. Met behulp van dit begrippenpaar probeerde Tönnies niet alleen het proces van snelle sociale verandering, zoals

37. Deze afzonderlijke bestudering “beperkte zich tot de gebruikelijke feestredes en gedenkboeken, die (...) wat betreft ontstaan en functioneren van de genootschappen voor het overgrote deel verhalend en anecdotisch zijn”, aldus Mijnhardt (1983, p. 76).

38. Vgl. Foltin (1984, p. 10): “Soziologie und Volkskunde haben das Vereinswesen viele Jahrzehnte lang vernachlässigt, die Soziologie ohne Gründe und die Volkskunde mit heute nicht mehr akzeptierbaren”.

39. E. Mogk, *Wesen und Aufgaben der Volkskunde*, in: Mitteilungen des Verbandes deutscher Vereine für Volkskunde (Korrespondenzblatt) nr. 6 (1907) p. 2 (gecit. bij Bausinger 1959, p. 99).

40. Bedoeld wordt: F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Darmstadt 1972 (1e dr. 1887).

zich dat in zijn tijd voltrok bij de overgang van agrarische naar industriële samenleving, in een theoretisch kader te brengen. Ook waren in beide begrippen de twee toen heersende maatschappij-opvattingen vervat, nl. de romantische en de rationalistische⁴¹.

Om diverse redenen hebben de volkskundigen zich lange tijd het meest thuis gevoeld zowel op het onderzoeksterrein van de 'Gemeinschaft' (d.w.z. qua onderzoeksperiode in het verleden en qua geografische ruimte op het platteland) als in de gedachtenwereld van de romantici (de Gemeinschaft-verheerlijkers)⁴². Alles wat men tot de moderne tijd en tot de burgerlijke en stedelijke cultuur rekende, was 'Gesellschaft' en behoorde dus tot het studie-terrein en het gedachtengoed van de sociologie. Zo werd ook het verschijnsel 'vereniging' meestal opgevat als een typisch sociologisch (want hedendaags, stedelijk, en bewust georganiseerd) fenomeen. Alleen die groepsverbanden kwamen voor volkskundig onderzoek in aanmerking, welke "im bäuerlichen Dasein verankert werden könnten: das Dorf, die Nachbarschaft, die Burschenschaft, die Spinnstube (...) usw.", vat Freudenthal (1968, p.15) samen. Groepsverbanden bovendien, waarin althans de schijn bestond van een continue traditie sinds de Middeleeuwen en waarin "so das Prinzip der Organisation eher im Halbdunkel blieb, obwohl auch sie im allgemeinen längst vereinsähnlichen Charakter mit Statuten und verbandsartigen Zusammenschlüssen trugen", voegt Bausinger (1971, p.102) er kritisch aan toe.

Pas vanaf de jaren dertig dringt ook de stedelijke cultuur en daarmee de stedelijke groeps- en organisatievormen door tot het aandachtsgebied van de volkskunde. Geprobeerd wordt nu vereniging en gemeenschap met elkaar in

41. Opvattingen die al dateren uit het begin van die eeuw, vgl. Romein (1977, p. 514): "Met dezelfde voortvarendheid (...) waarmee de rationalisten hun conclusies hadden getrokken uit de tijdsgeschiedenis en tot de veranderbaarheid en verbeterbaarheid van alle menselijke instellingen hadden besloten, leidden de romantici der restauratieperiode uit de 'mislukking' der [Franse] revolutie de ontoereikendheid van het menselijk ingrijpen af en kwamen zo tot (...) een verering van het bestaande als schepping van een mystieke volksgeest, tot de voorstelling van de natie als organische eenheid". Vgl. ook G. Wurzbacher, *Beobachtungen zum Anwendungsbereich der Tönnieschen Kategorien Gemeinschaft und Gesellschaft*, in: *Kölner Zs. f. Soziologie und Sozialpsychologie* 7 (1955) p. 443-462; en voorts Bausinger (1959, p. 100), Van Doorn (1967, p. 78) en Grosshenrich (1980, p. 32-33) over de uitwerking tot ver in onze tijd van Tönnies' denkbeelden op de ontwikkelingen zowel in de sociologie als in de volkskunde.

42. De belangrijkste reden moet volgens Voskuil (1984, p. 58-59) gezocht worden in het groeiende onbehagen onder het welgestelde behoudende deel van de burgerij aan het eind van de vorige eeuw (waaruit de meeste volkskundigen voortkwamen) over de snelle maatschappelijke veranderingen om hen heen. Uit dit onbehagen groeide als vanzelf "een toenemende belangstelling op nationaal niveau voor de plattelandscultuur als laatste vluchtplaats voor de eigen waarden en als tegenhanger voor de moderne maatschappij". Vgl. ook Pickering (1982, p. 20) die wat Engeland betreft achter dat onbehagen een angst vermoedt, dat met de oude tradities ook de gevestigde machtsposities zouden verdwijnen. Met het sentimenteel koesteren van de volkse tradities hoopte men de vertrouwde klassetegenstellingen in stand te houden of weer in ere te herstellen. Alleen al het begrip 'folk' was "bound up with an intentional reshaping and redefining of the rural past (...) that (...) generated a paramount hegemonic sense of tradition that was itself a connecting part of socio-cultural organisation and legitimation of class dominance".

verband te brengen. Zo schrijft Sieber (1932, p.153) aan het slot van zijn beschouwing over de stedelijke gemeenschap: "Zum Schluss (...) macht es sich nötig die in den letzten Jahrhunderten immer stärker zu Trägern des städtischen Gemeinschaftslebens gewordenen Vereine zu betrachten. Die Psychologie des Vereinswesens kann gewiss volkskundliche Vorgänge entschleiern helfen, besonders die Gemeinschaftsbildung früherer Zeiten mit aufhellen". En een paar jaar later ziet een andere volkskundige, Geiger (1936, p.26), eigenlijk al geen verschil meer tussen de moderne vereniging en vroegere groepsvormen: "Die Ähnlichkeit (...) liegt darin, dass sie immer wieder auf die alten Mittel zurückgreifen die Gemeinschaft sinnfällig darzustellen: Gruss, Symbol, Umzug, Schmaus, Grabgeleite".

De vereniging is dus niet langer meer 'gemeenschapsfremd'. Toch duurt het nog geruime tijd voordat alle verenigingen in principe voor volkskundig onderzoek in aanmerking komen. Voorlopig zijn het nog vooral de gilden en broederschappen waar de aandacht naar uitgaat. Voor het Nederlandstalig gebied start bijvoorbeeld J.A. Jolles in 1931 zijn reeks regionale inventarisaties over schuttersgilden en schutterijen, en in dezelfde tijd neemt ook het tijdschrift 'Volkskunde' (voor het eerst in zijn 45-jarig bestaan) een artikel op over hetzelfde onderwerp⁴³. Maar gaandeweg worden ook andere voorlopers van het moderne verenigingsleven van volkskundig belang geacht, bijvoorbeeld de rederijderskamer, die nu 'ontdekt' wordt als gangmaker van latere vormen van volkstoneel en volksliteratuur en zelfs als eigenhandige producent van volkskunst: "De kunst der rederijders is gemeenschapskunst, die uitgaat van de gemeenschap en zich richt tot de gemeenschap", aldus J. van Mierlo in 1940⁴⁴.

Het duurt echter nog tot ver in de jaren zestig voordat de vereniging behalve als cultuurdrager ook als cultuurverschijnsel volkskundig interessant wordt. Het *soort* vereniging is dan geen selectie criterium meer. Het is de tijd waarin het vak volkskunde zelf ook ophoudt 'Gemeinschaftskunde' te zijn⁴⁵. Markeerde Tönnies' *Gemeinschaft und Gesellschaft* symbolisch het begin van het zgn. Gemeinschaftsdenken in de volkskunde, het boek *Abschied vom*

43. Bedoeld worden de vier inventarisaties van J.A. Jolles over achtereenvolgens de situatie in Gelderland, N.-Brabant, Zeeland en Limburg, steeds met als titel *De schuttersgilden en schutterijen van...; overzicht van hetgeen nog bestaat*, resp. Arnhem 1931-34, 's Hertogenbosch 1933-34, Middelburg 1934 en Maastricht 1936-1937. Voorts wordt bedoeld het artikel van A. de Cock, *De folklore van de provincie Antwerpen: II. De schuttersgilde van Duffel*, in: *Volkskunde* 38 (1933) p. 50-72. Vgl. ook Bausinger (1959, p. 99): "so spielten etwa die Zünfte seit den dreissiger Jahren eine wichtige Rolle in der Volkskunde".

44. Vgl. resp. Van Dockum (1948, p. 147) over de achttiende-eeuwse rederijderskamers in Drenthe als voorlopers van het latere verenigingsleven, en J. van Mierlo, *De Middelnederlandse letterkunde van omstreeks 1300 tot de Renaissance*, Antwerpen 1940, p. 224 (geciteerd bij Peeters 1962, p. 249).

45. Vgl. Bausinger die nog in 1959 (p. 100) schrijft, dat de sociologie allang met de theorie van Tönnies heeft afgerekend en vooral met "die mit den Begriffen verbundenen Wertungen". Hij adviseert de volkskunde hetzelfde te doen.

Volksleben van K.Geiger e.a. markeerde wel het einde ervan⁴⁶. De volkskunde was een (historische) Gesellschaftskunde geworden.

2.2. Ontwikkeling van het verenigingsonderzoek na 1945

Net zoals de meeste sectoren in de maatschappij ontkwam ook het wetenschapsbedrijf niet aan de invloed van de algehele naoorlogse Amerika-gezindheid. De snelle opkomst van de sociale wetenschappen in de Westeuropese landen alsmede de daaruit voortvloeiende 'socialisering' van veel andere vakgebieden mag dan ook voor een belangrijk deel op het conto geschreven worden van deze met de militaire en financiële invasie meegekomen Amerikaanse cultuurinvasie⁴⁷. De Angelsaksische landen en vooral de Verenigde Staten konden bogen op een al ver voortgeschreden ontwikkeling van de sociale wetenschappen. En in de ontvankelijke naoorlogse sfeer van wederopbouw en vooruitgang kregen de sociale wetenschappen ook hier al snel de wind mee, en daarmee het Amerikaanse empirische perspectief in de sociale wetenschappen⁴⁸.

In de sociologie is nu het tijdperk van de bevlogen sociaal filosofische theorieën achter de rug en komt het accent te liggen op exact detailonderzoek. In de geschiedwetenschappen groeit de belangstelling voor de sociale en economische determinanten van historische fenomenen en processen. En ook de volkskunde schuift op in sociaalwetenschappelijke richting en krijgt zelfs een afsplitsing, die zich speciaal met het heden wil bezighouden: de Gegenwarts-volkskunde.

In de *sociologie* gaat dus de opvatting overheersen dat een sociaal probleem, zoals Störig (1967, p.160) het formuleert, "met in principe gelijke middelen en hetzelfde uitzicht op succes moet worden aangepakt als een probleem van wegeaanleg of de bestrijding van bodemerose"⁴⁹. Het hele

46. Bedoeld worden resp. Tönnies (1887, zie noot 40 hierboven) en K. Geiger e.a., *Ab-schied vom Volksleben*, Tübingen 1970. Vgl. ook J.J. Voskuil, *De Tübingers nemen afscheid om te blijven*, in: *Volkskunde* 72 (1971) p. 369-374.

47. Vgl. *Marshallplan en imperialisme*, in: *Politiek en cultuur* (1948) p. 282-288, en Smiers' (1977, p. 16) beschrijving van de Nederlandse cultuur rond 1950 ("Amerikaanse kapitaalgroepen veroveren de Nederlandse markt"). En over Amerika als culturele en psychologische kolonisor van de 'vaderloze' Duitse jeugd van na de oorlog vgl. de filmregisseur Wim Wenders (geb. 1945, winnaar filmfestival Cannes 1984) in de *Volkskrant* 8-11-84; zie in dit verband ook J. de Leeuwe, *De Amerikaanse greep naar het Nederlandse filmbedrijf*, in: *Politiek en cultuur* (1950) p. 363-367.

48. Vgl. Störig (1967, p. 155) over de voorsprong van de Amerikanen vanaf het eind van de negentiende eeuw op het terrein van de sociale wetenschappen. Zie ook: S. Koenis e.a. (red.), *Amerika en de sociale wetenschappen in Nederland*, Utrecht 1986.

49. Het verschil voordien tussen de Amerikaanse en Europese kijk op sociale problemen verklaart Störig (1967, p. 160) uit de typisch Europese politieke situatie: "In Europa, dat verscheurd was, en nog is, door nationale tegenstellingen en door classesplitsing, concentreerde zich ook de belangstelling op deze zaken en op de telkens herhaalde poging een gemotiveerde positie ten aanzien van de tegenstellingen op te bouwen en een prognose te stellen".

veld van maatschappelijke verschijnselen komt nu in aanmerking voor deze benadering, ook de vereniging. In Duitsland oriënteert zich het verenigingsonderzoek, aldus Körmer (1971, p.7), “an der amerikanischen ‘voluntary associations’-Forschung”, en ook in het naoorlogse Nederland is het klimaat rijp voor een sterke groei van de sociale wetenschappen in het algemeen en het verenigingsonderzoek in het bijzonder. Aan de ene kant bloeit hier het (verzuilde) verenigingsleven als nooit tevoren, wordt de vereniging zelfs “een tweede bastion naast het gezin”⁵⁰ en proberen de diverse bewegingen de vooroorlogse draad weer op te pakken, bijvoorbeeld met behulp van studies als die van Posthumus-van der Goot e.a. (1968, 1e dr. 1948) over de vrouwenbeweging, Van Hessen (1954) over de jeugdbeweging, en Miermans (1955) over het georganiseerde voetbal. Aan de andere kant is er het algehele naoorlogse streven naar herstel en opbouw en dus een levendige interesse voor factoren die daar al of niet een gunstige invloed op uitoefenen. Eén van die factoren is het verenigingsleven, en in de groeiende stroom planologische, stedenbouwkundige, sociaal-culturele, demografische en sociografische gemeentestudies en streekrapporten die er na de oorlog verschijnen, wordt aan deze factor steeds meer gewicht toegekend⁵¹. Het verenigingsleven wordt een graadmeter voor de gezondheid en de toekomstverwachtingen van de locale en regionale samenleving⁵².

Omstreeks het midden van de jaren vijftig wordt het de sociologen echter steeds duidelijker dat men in deze studies het belang van sociale relaties op

50. Beckers (1983, p. 261). Vgl. ook Van den Heerik (1976, p. 57) over de relatie tussen deze spectaculaire opbloei en de voorafgaande aan-huis-gekluiserde oorlogsjaren.

51. Een vroeg voorbeeld van aandacht voor het verenigingsleven in opbouwtermen is bv. Tinbergen (1946, p. 1-44). Een overzicht van dit soort studies en rapporten geeft Jolles (1963, p. 170-173). Zie ook T.J. Kamphorst, *Register van vrijetijdsonderzoek; beredeneerde bibliografie, dl. 1: omvattende 500 studies uit de periode 1935-1975*, Amsterdam 1976 (dl. 2: 1984). Voor het Duitse taalgebied vgl. het overzicht van H. Oswald, *Ergebnisse der deutschen Gemeindeforschung nach 1950*, in: *Archiv f. Kommunalwiss.* 5 (1966) p. 93-111.

52. Vgl. bv. Bos e.a. (1946, p. 145-171) die een lans breekt voor de wijkgedachte (en de rol van het verenigingsleven daarin) als remedie tegen alle stedelijke kwalen. En ook Tan Oei Han (1958, p. 8) die uit zijn onderzoek van het verenigingsleven in de N.O.-polder concludeert, “dat een geanimeerd verenigingsleven inderdaad ook gepaard gaat met een goed gemeenschapsleven”. Zie ook Simonse (1971, p. 104): “De indruk wordt gewekt [in deze rapporten] dat ‘deelname aan verenigingsleven’ mag worden opgevat als blijk van een goed gestructureerde persoonlijkheid, van behoefte aan zelfverwerkelijking, van verantwoordelijkheidsbesef (...) en van persoonlijke inzet in het maatschappelijke gebeuren, kortom als blijk van wat men pleegt te noemen ‘een positieve instelling’”. En over de Duitse situatie zegt Grosshenrich (1980, p. 42): “Erst nach dem zweiten Weltkrieg rückte der Verein wieder in den Blickpunkt der Soziologie, zunächst vor allem der Gemeindeforschung (...) Den Vereinen wurde dabei eine integrative Funktion innerhalb der Gemeinde zugesprochen”. Bij Constandse (1960, p. 50-51) zien we al een kentering optreden na uitgebreid onderzoek van plattelandskernen: “Het overgrote deel van het verenigingsleven wordt niet gedragen door de hele dorpsamenleving en is typisch een dysfunctie van de ‘dorpsgemeenschap’ (...), ook omdat het verenigingsleven (...) in een groot aantal gevallen (...) de leden met anderen buiten het dorpsgebied verbindt in regionale, nationale en zelfs internationale verbanden”.

territoriale basis heeft overschat⁵³. Praktisch tegelijkertijd in Duitsland en in Nederland ontstaat er nu interesse voor de vereniging (of liever de 'organisatie') als sociologisch verschijnsel op zichzelf. In Duitsland is het E. Bardey, die in 1956 een eerste poging doet het veelvormige verenigings- en organisatieverschijnsel te analyseren en te systematiseren. Hij richt zich voornamelijk op het economische 'Verbandswesen', maar is van mening dat zijn bevindingen ook op alle andere soorten van verenigingen en organisaties van toepassing zijn⁵⁴. In Nederland is het in hetzelfde jaar J.A.A. van Doorn (1956) die zich baanbrekend met het begrip 'organiseren' bezighoudt en dit als een sociale techniek opvat, die men in alle tijden en in alle mogelijke samenlevingsverbanden kan aantreffen, zij het in verschillende stadia van ontwikkeling.

Een echte verenigingssociologie wordt in ons land echter pas drie jaar later actueel. Dan is het Jolles (1959, p.18), die de stand van het sociologisch verenigingsonderzoek in Nederland met dat in Duitsland vergelijkt en vaststelt: "Ook wij kunnen niet wijzen op enige grondige studie van de verschijnselen, enige poging tot classificatie, enig streven naar structurele of functionele analyse of enige diepgaande studie van de specifieke samenhang met andere verschijnselen". En hij acht deze stand van zaken des te bedenkelijker, omdat het verenigingsverschijnsel in veel opzichten juist zo van belang is voor de sociologie. Onderzoek ervan kan nieuw licht werpen op de sociologie van de communicatie, de kleine groep, de sociale beheersing, de machtsvorming, de sociale participatie, de institutionalisering, de sociale verandering, enz. Het verenigen moet dan wel, in navolging van Van Doorn, als handeling (sociale techniek) worden opgevat, en niet als statische toestand (instituut) zoals dat in veel beleidsrapporten het geval is.

Vanaf deze eerste terreinverkenning ontstaat er in de kring rondom Jolles veel onderzoeksbedrijvigheid⁵⁵. Ook wordt onder zijn leiding en met steun van het toenmalige Ministerie van Maatschappelijk Werk een werkgroep geformeerd van sociologen afkomstig uit de provinciale opbouworganen. Dit resulteert in de eerste zelfstandige verenigingssociologische publicatie in Nederland⁵⁶. Van een enthousiasme in brede kring is echter nog steeds geen sprake. Wel is er een tot studie uitgegroeide poging van de socioloog Abma (1962) om de stelling van Jolles (1959, p.31) te weerleggen, dat het verenigen als sociale techniek niet los gezien kan worden van een bepaalde plaats en

53. Vgl. dit veranderend perspectief bv. bij R. Pflaum, *Die Vereine als Produkt und Gegenwicht sozialer Differenzierung*, in: G. Wurzbacher, *Das Dorf im Spannungsfeld industrieller Entwicklung*, Stuttgart 1954, p. 151-182; en bij E. Reigrotzki, *Soziale Verflechtungen in der Bundesrepublik. Elemente der sozialen Teilnahme in Kirche, Organisation und Freizeit*, Tübingen 1956.

54. Bedoeld wordt: E. Bardey, *Die Verbände und Vereine in der heutigen Sozialordnung*, in: *Soziale Welt* 7 nr. 3-4 (1956) p. 222-243.

55. Vgl. bv. Gijswijt (1965). Zie verder de literatuuropgave van Jolles (1963, p. 170-173).

56. Bedoeld wordt Jolles (1963).

tijd, in dit geval de westerse industriële revolutie, en dus zijn langste tijd gehad heeft⁵⁷. Bovendien worden nu ook vanuit een aanverwante discipline (de culturele antropologie, R.U. Leiden) studenten erop uitgestuurd om zich met de eigen plattelandscultuur, waaronder het verenigingsleven, bezig te houden⁵⁸. Maar in 1972 maakt Jolles (p.2) de balans op en constateert enigszins teleurgesteld, dat de respons op zijn bemoeienissen verre van explosief te noemen is. Ter geruststelling voegt hij eraan toe, dat in het buitenland de zaken er niet veel beter voor staan.

In overeenstemming met Pompe's (1980, p.263) mening, nl. "De thematiek die in de sociale wetenschappen centraal staat, is voor een belangrijk deel een weerspiegeling van de machtsverhoudingen in de maatschappij", zijn de jaren zestig wèl duidelijk de jaren van de opkomende organisatiesociologie⁵⁹. Het zijn namelijk ook de jaren van de spectaculaire aanwas van grote organisaties en tegelijkertijd van de algemene euforie omtrent de 'maakbaarheid' en 'experimenteerbaarheid' van in principe elk georganiseerd groepsverband. Het zijn de jaren van zowel de multinational als de commune⁶⁰.

In de jaren zeventig dringen de organisatiesociologische uitgangspunten ook door tot het verenigingsonderzoek, rechtstreeks zoals bij Kruithof (1973)⁶¹, maar vooral via de opkomende sportsociologie en haar interesse voor de sportvereniging. Sport is dan onderdeel van het overheidsbeleid geworden en het onderzoek ernaar wordt er zowel door gelegitimeerd als aangemoedigd. Duitsland gaat hierin voor. In de jaren zestig zijn daar al enkele aanzetten te signaleren⁶², maar in het begin van de jaren zeventig wordt aan de universiteit van Karlsruhe het onderzoek grootscheeps ter hand

57. Vgl. in het buitenland: H. Cron, *Der Niedergang des Vereins*, in: Merkur 13 (1959) p. 262-269.

58. Bedoeld wordt het Inst. v. cult. antropol. en sociol. der niet-Westerse volkeren (R.U. Leiden), vgl. Borrie (1968, p. 1). Vgl. in het buitenland M. Banton, *Voluntary associations, anthropological aspects*, in: Internat. Encyclop. of the Social Sciences 16 (1968) p. 357-362.

59. Vgl. de overzichten van C.J. Lammers, *Vergelijkende organisatiesociologie*, in: Sociol. Gids 10 (1963) p. 206-214; en *De organisatiesociologie op mars, ontwikkelingen en publicaties in de periode 1963-1967*, in: Sociol. Gids 15 (1968) p. 40-53.

60. "Aan de ene kant lijkt men langzamerhand positiever te gaan staan tegenover de grote organisaties als maatschappelijke instelling, aan de andere kant is er een duidelijk bespeurbare neiging met de centraal en autoritair geleide organisatie eindelijk korte metten te maken", verwoordt Van Doorn (1966, p. 256) de stemming in deze jaren.

61. "De principes van het georganiseerde handelen zijn in het verenigingsleven waarneembaar, zodat het begrippenkader dat bij de organisatiesociologie wordt gebruikt, ook op dit sociale fenomeen van toepassing is (...) waaruit we afleiden dat de sociologie van het verenigingsleven deel uitmaakt van de organisatiesociologie", aldus Kruithof (1973, p. 147).

62. Vgl. G. Wurzbacher, *Der Verein in der freien Gesellschaft*, in: *Der Verein als Träger der deutschen Turn- und Sportbewegung*, Frankfurt a. M. 1963; en ook G. Seehase (red.), *Der Verein; Standort, Aufgabe, Funktion in Sport und Gesellschaft*, Stuttgart 1966. Zie voorts het overzichtswerk van H. Lenk, *Materialien zur Soziologie des Sportvereins*, Ahrensburg 1972.

genomen in opdracht van het Bundesinstitut für Sportwissenschaft⁶³. “Es war denn auch die Sportsoziologie, die sich am Ehesten mit grundsätzlichen Fragen des Vereinswesens (...) auseinandersetzte”, zegt Grosshenrich (1980, p.48).

De situatie in het heden is als volgt samen te vatten. Van een apart specialisme verenigingssociologie is het nog steeds niet gekomen, noch in ons land noch in andere landen, ondanks meerdere pogingen daartoe⁶⁴. Wel houden diverse subdisciplines zich steeds vaker (direkt of indirect) met het onderwerp ‘vereniging’ bezig. De voornaamste zijn: de organisatiesociologie, de sport- en vrijetijdssociologie, de politieke sociologie, de stads- en plattelandsociologie, en de cultuursociologie. Vooral de laatste vakrichting kreeg in de (nostalgische) jaren zeventig het tij mee, enerzijds geïnspireerd door het werk van Norbert Elias, anderzijds als reactie op de structuralistisch en functionalistisch georiënteerde sociologie van de jaren daarvoor. Na het empirisch (natuurwetenschappelijk) perspectief van de eerste twee naoorlogse decennia lijkt nu de tijd van het (cultuur-)historisch perspectief aangebroken te zijn.

Behalve in het cultuursociologisch verenigingsonderzoek zelf⁶⁵ is deze historiserende tendens ook doorgedrongen in de andere zojuist opgesomde

63. Leiders van het onderzoeksproject zijn K. Schlagenhauf en W. Timm, beiden verbonden aan het Inst. f. Soziologie (Univ. Karlsruhe). Eerste resultaten: K. Schlagenhauf, *Sportvereine in der Bundesrepublik Deutschland. Teil I: Strukturelemente und Verhaltensdeterminanten im organisierten Freizeitbereich*, Schorndorf 1977; en W. Timm, *Sportvereine in der Bundesrepublik Deutschland. Teil II: Organisations-, Angebots- und Finanzstruktur*, Schorndorf 1979. Vgl. ook B. Rigauer, *Sportsoziologie. Grundlagen, Methoden, Analysen*, Reinbeck 1982 (over sportverenigingen: p. 224 vv.); zie voor het Angelsaksisch gebied het overzichtswerk van E. Duning (red.), *The sociology of sport*, London 1971; en bij ons Stokvis (1979).

64. Behalve Jolles (1959 en 1963) in Nederland en Bardey (1956, zie noot 54 hierboven) in Duitsland, kan voor België genoemd worden: Kruihof (1973) en voor Frankrijk: A. Meister, *Vers une Sociologie des Associations*, Paris 1972. Een overzicht van het Amerikaanse verenigingsonderzoek geeft Sills (1968, zie noot 21 hierboven). Voor een internationaal overzicht: C. Smith en A. Freedman, *Voluntary associations. Perspectives on the literature*, Cambridge (Mass.) 1972. En voor een zowel internationaal als interdisciplinair overzicht: J.C. Ross, *An assembly of Good Fellows voluntary associations in history*, London 1976.

65. Vgl. bv. G. Wurzbacher, *Die öffentliche freie Vereinigung als Faktor soziokulturellen insbesondere emanzipatorischen Wandels im 19. Jahrhundert*, in: W. Rüegg e.a. (Hrsg.), *Zur soziologischen Theorie und Analyse des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 1971; en ook B.M. Milstein, *Eight eighteenth century reading societies. A sociological contribution to the history of German literature (2 vol.)*, Bern enz. 1972; en in Nederland Zijdeveld (1979) en vooral Adriaansens (1979) die zijn oratie (lector K.H. Tilburg) geheel wijdt aan een analyse van de cultuursociologische en -historische voorwaarden voor het ontstaan van het verenigingsverschijnsel.

subdisciplines die zich met het onderwerp bezighouden⁶⁶. Hetzelfde geldt trouwens voor de naburige sociale wetenschappen en hun moderne specialismen (b.v. de historische antropologie, de historische pedagogiek, de historische gedragswetenschap, enz.), die nu ook de vereniging als onderzoeksobject hebben ontdekt⁶⁷. De vereniging lijkt een onderwerp te gaan worden waar meerdere sociale wetenschappen elkaar ontmoeten, maar niet alleen de *sociale* wetenschappen.

Zoals we al zagen beperkte de *geschiedkundige* belangstelling voor verenigingen zich aanvankelijk tot het meer elitaire verenigingstype: de gezelschappen, sociëteiten, kringen, en vooral de (kunstzinnige en geleerde) genootschappen. Het onderzoek ervan vormde een ingang tot de kunst- en wetenschapsgeschiedenis van de zeventiende en achttiende eeuw. Gaandeweg gingen men ook het algemene politiek- en cultuurhistorische belang ervan inzien, en na de oorlog verschijnen de eerste genootschapsstudies waarin een meer algemeen-historische benadering voorop staat⁶⁸.

66. Wat de organisatiesociologie betreft vgl. bv. Lammers (1978, p. 500 en 506) die oproept zowel tot een herwaardering van Van Doorns (1956) historische en macro-sociologische benadering van het organisatieverschijnsel als tot een uitbreiding van het onderzoeksterrein naar andere organisatietypen zoals b.v. orkesten, toneelgezelschappen, geleerde genootschappen, religieuze gezelschappen, e.d. Voor de historische invalshoek in de sport-sociologie vgl. bv. in Engeland E. Duning e.a., *Barbarians, gentlemen and players. A sociological study of the development of rugby football*, Oxford 1978; en in Nederland Stokvis (1978 en 1979). Vgl. voor het historisch perspectief in de vrijetijdssociologie bv. W. Bühler e.a., *Lokale Freizeitvereine - Entwicklung, Aufgaben, Tendenzen*, St. Augustin 1978; en in Nederland Heerik (1976), Jansen (1976) en Beckers (1983). Voor de politieke sociologie vgl. bv. H.J. Siewert, *Der Verein. Zur lokalpolitischen und sozialen Funktion der Vereine in der Gemeinde*, in: H.-G. Wehling, *Dorfpolitik*, Opladen 1978, p. 65-83, die een kritische analyse geeft van het onderzoek op dit gebied tot dusver; en ook Elias (1976, p. 91 vv.) die aantoonde dat het lokale verenigingsleven een belangrijke machtsfactor is om de gevestigde orde tegen nieuwkomers en dus tegen verandering af te schermen. Vgl. voor de stad- en plattelandssociologie bv. D. Jauch, *Die Wandlung des Vereinslebens in ländlichen Gemeinden Südwestdeutschlands*, in: *Zs. f. Agrargeschichte u. Agrarsoziologie* 28 nr. 1 (1980) p. 48-77.

67. Vgl. bv. de hist.-antropol. 'community studies' van Brunt (1977), Meurkens (1977) en Verrips (1977) die in hun onderzoek veel aandacht schenken aan het lokale verenigingsleven. Wat betreft de historische pedagogiek vgl. de stroom artikelen in het tijdschrift 'Jeugd en Samenleving' over jeugdbeweging en -verenigingen, bv. J. Bank, *Katholieke verkenning in de jaren '30, een natuurlijk religieus réveil in Nederland*, in: *J. & S.* 5 nr. 9 (1975) p. 689-707; D. Boonstra, *De Nederlandse bond van jongelingsverenigingen op gereformeerde grondslag in de twintiger jaren*, in: *J. & S.* 6 nr. 2 (1976) p. 85-101; vgl. in dit verband ook het project *Gesch. van de kathol. jeugdorganisatie in Ned.* van de vakgr. Wijsg. en Histor. Pedagogiek R.U. Utrecht (vlg. opg. Titels v. soc. onderz. nr. 112 [1984]). En op internationaal vlak wijst bv. Dann (1981, p. 7) op toenemende belangstelling van de "historische Sozialwissenschaften" voor het leesgezelschap.

68. Vgl. wat de politieke genootschappen betreft bv. H. Hubrig, *Die patriotischen Gesellschaften des 18. Jahrhunderts*, Weinheim 1957; en wat de geheime genootschappen betreft bv. F.L. Pick e.a., *The pocket history of Freemasonry*, London 1953; A. Wulf, *Geheimbünde in alter und neuerer Zeit. Quellen zum Ursprung der Freimaurerei*, Villingen 1959; D. Ligou, *La Franc-maçonnerie française au XVIIIe siècle. Position des problèmes et état des questions*, Paris 1964; en in ons taalgebied bv. M. Dierickx, *De vrijmetselarij: de grote onbekende, 1717-1967*, Antwerpen 1967.

Naast deze interesse voor de meer exclusieve vereniging ontstaat er na 1945 ook belangstelling voor andere typen verenigingen. Dit heeft te maken met het nieuwe sociaal-historische perspectief in de geschiedbeoefening. Deze nieuwe tendens houdt verband, zoals we al zagen, met het algemene leefklimaat in het naoorlogse West-Europa⁶⁹. Ook de historische wetenschappen blijven niet ongevoelig voor de Angelsaksische cultuur- en mentaliteitsinvasie, voor de zgn. 'American way of life'. Ook in deze tak van wetenschap vindt een soort 'socialisering' en 'mathematisering' plaats, vooral onder invloed van de sterke opkomst van de sociale en economische wetenschappen⁷⁰. Dit nieuwe sociale en economische perspectief in de geschiedbeoefening brengt vanzelf nieuwe interesses op gang of versterkt al bestaande, bijvoorbeeld de interesse voor sociale bewegingen (arbeidsbeweging, jeugdbeweging, vrouwenbeweging, godsdienstige bewegingen, enz.) en hun geïnstationaliseerde exponenten: de organisaties, bonden en verenigingen⁷¹.

Geleidelijk dringt deze nieuwe sociaal-historische oriëntatie ook door tot het al oudere genootschapsonderzoek. Het eerst in Frankrijk, waar in de jaren zestig enkele Annales-historici (de groep 'Livre et Société'⁷²) aandacht gaan krijgen voor de emancipatorische⁷³ en vooral de sociale ideeënhistorische (oftewel mentaliteitshistorische) kanten van het fenomeen, aandacht dus

69. Vgl. noot 47 hierboven.

70. Vgl. bv. in Nederland de studie van historicus B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*, Assen 1957, waarin de schrijver (van oorsprong mediaevist!) niet alleen uitgaat van een toen actueel maatschappelijk probleem (de desintegratie van het platteland), maar ook voor het eerst sociografische methoden toepast op historisch materiaal, voorts gebruik maakt van een rekenmachine, niet terugschrikt voor tabellen en grafieken en bovenal zijn aandacht richt op de plattelandssamenleving en haar groepen en groepsverschijnselen (vgl. de biografie van Slicher door J.M.G. van der Poel, in: Huussen [1981, p. 265-296:272]).

71. Vgl. wat de arbeidersbeweging betreft bv. in het buitenland: P.H.J.H. Gosden, *The friendly societies of England, 1815-75*, Manchester 1960; en W. Scheider, *Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung. Die Auslandsvereine im Jahrzehnt nach der Julirevolution von 1830*, Stuttgart 1963; en in Nederland: F. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid (uitg. t.g.v. 50-jarig jubileum NVV)*, Amsterdam 1956; en ook de al in 1925 verschenen maar in 1958 opnieuw uitgebrachte geschiedenis van de arbeidende klasse en haar weg naar organisatie van Brugmans (1971⁸), omdat (p. 11) "de beoefening van de economische en de sociale geschiedenis (...) zich de laatste tijd krachtiger dan ooit (heeft) ontwikkeld". Vgl. wat de jeugdbeweging betreft bv.: S. Copalle e.a., *Chronik der freien deutschen Jugendbewegung, 1. Die Wandervogelbünde von der Gründung bis zum I. Weltkrieg*, Bad Godesberg 1954; en bij ons Harmsen (1975⁴, eerste dr. 1961). Vgl. wat de vrouwenbeweging betreft bv.: M.C. Bouwmeester, *In vogelvlucht. Inleiding tot de geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland*, Rotterdam 1949. Vgl. wat de godsdienstige bewegingen betreft bv.: H.-W. Krumwiede, *Die Unionswirkung der freien evangelischen Vereine und Werke als soziales Phänomen des 19. Jahrhunderts*, in: K. Herbert (Hrsg.), *Um evangelische Einheit. Beiträge zum Unionsproblem*, Herborn 1967, p. 147-184; en in Nederland b.v. G. Gorris, *J. Le Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der Katholieken*, Amsterdam 1947-1949 (2 dln.), over de 'Rooms-Catholieke Maatschappij ter Bevordering van Godsdienstige Wetenschap en Goede Zeden', opger. 1820.

72. Genoemd naar een samenwerkingsproject dat resulteerde in: F. Furet (ed.), *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle* (2 dln.), Paris 1965-1970.

73. Vgl. bv. M. Agulhon, *La sociabilité méridionale. Confréries et associations dans la vie collective en Provence orientale à la fin du dix-huitième siècle*, Aix-en-Provence 1966.

bijvoorbeeld voor de vraag in hoeverre dit type vereniging heeft bijgedragen aan de sociale en geografische verspreiding van de ideeën der Verlichting⁷⁴. De centrale gedachtengang van deze historici was namelijk, vat Mijnhardt (1983, p.76) samen, “dat een collectie ideeën op welk terrein dan ook op zichzelf nog geen cultuur vormt. Voor een volledige historische appreciatie van een cultuur is niet alleen onderzoek nodig van de ideeën en hun vertolkers, maar ook van het publiek hiervoor. Vanuit dat perspectief vormden genootschappen een aantrekkelijk onderzoeksobject. Hierin waren immers ideeën, vertolkers en publiek tegelijkertijd aanwezig”.

Het Franse voorbeeld vindt snel navolging. Met nieuw elan richt men zich in de jaren zeventig ook in andere landen op het verschijnsel ‘genootschap’, nu gezien als belangrijk knooppunt en verspreidingsmedium van cultuur- en mentaliteitsverandering in voorgaande eeuwen⁷⁵. Het klimaat is kennelijk rijp voor een nieuwe koersverandering in de geschiedwetenschappen. Na het opbouw- en vooruitgangdenken van de eerste twee naoorlogse decennia, waarop het Angelsaksische wetenschappelijke voorbeeld goed aansloot, is het nu het Franse voorbeeld (‘la nouvelle histoire’), dat op zijn beurt weer goed past bij de stagnerende conjunctuur en de nostalgie van de jaren zeventig⁷⁶. Na de ‘socialisering’ en ‘economisering’ volgt nu dus de ‘mentaliserings’ van de geschiedbeoefening, of in de woorden van Boone (1982, p.132): “Eerst nadat de levensstandaard en de koopkracht van de kleine man op de grafieken van de economen werden uitgezet, ging men zich ook met zijn levenswijzen en culturele uitingen inlaten”.

Het genootschapsonderzoek raakt in de jaren zeventig in een stroomversnelling. Interdisciplinaire werkgroepen worden geformeerd, themanummers verschijnen, symposia worden gehouden, internationale samenwerking komt

74. Vgl. bv. D. Roche, *La diffusion des lumières. Un exemple: l'académie de Châlons-sur-Marne*, in: *Annales* 19 (1964).

75. Vgl. bv. het genootschap als ingang tot het onderzoek van de Verlichting bij N. Philipson, *Towards a definition of the Scottish Enlightenment*, in: P. Fritz e.a. (ed.), *City and society in the 18th century*, Toronto 1973, p. 125-147; en het overzichtsartikel van R. van Dülmen, *Die Aufklärungsgesellschaften in Deutschland als Forschungsprogramm*, in: Francia, *Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, Bd. 5 (1977), p. 251-275; en ook Im Hof (1982); vgl. bij ons Reitsma (1983, p. 129) over de betekenis van genootschappen voor het onderzoek van de Verlichting in Nederland. Wat de rol van de geheime genootschappen in de Verlichting betreft, vgl. K.R.H. Frick, *Die Erleuchteten (Geheimgesellschaften bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Neuzeit)*, Graz 1973; E.H. Balász e.a., *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*, Berlin 1979; M.C. Jacob, *The radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, London 1981; en in onze streken H. de Schampelleire, *L'égalitarisme maçonnique et la hiérarchie sociale dans les Pays-Bas autrichiens*, in: Ts. v.d. studie v. d. Verlichting 4 (1976) p. 437-492.

76. Vgl. I. Gadourek, *Het versomberd toekomstbeeld in Nederland (1958-1975)*, in: *Mens en Maatschappij* 52 (1977) p. 249-300. Zie ook Boone (1982, p. 132): “Nu de basiskenmerken van de consumptiemaatschappij en van de mateloze prestatiedrang meer en meer ter discussie worden gesteld, vinden we de neerslag hiervan in het historisch onderzoek terug”.

tot stand⁷⁷. In het buitenland zijn het vooral de leesgezelschappen, die als 'de stoottroepen der burgerlijke (verlichte) cultuur' in trek zijn bij de historici⁷⁸. In Nederland zijn het eerder de wetenschappelijke en kunstzinnige genootschappen, die volgens Reitsma (1983, p.102) "in de laatste tijd bijkans modieus geworden" zijn⁷⁹.

Ook in het historisch onderzoek van sociale bewegingen en hun organisatievormen doet het cultuur- en mentaliteitshistorisch perspectief zijn intrede. Naast de sociale, economische en politieke determinanten gaan in de beschrijving en verklaring ervan nu ook cultuur- en mentaliteitshistorische facetten een rol spelen⁸⁰.

Het klimaat in deze jaren werkt eveneens gunstig op het ontstaan van tal van nieuwe invalshoeken (qua bron, methode en onderwerp)⁸¹. Nieuwe

77. Zie De Jonge e.a. (1983, p. 259) voor interdisciplinaire werkgroep 'Negentiende-eeuwse genootschappen'. Zie Ts. De Negentiende Eeuw 7 nr. 2 (1983) voor themanummer 'genootschappen'. Zie Raat e.a. (1983, p. 73 vv.) voor symposium 'Genootschapsleven in de negentiende eeuw' (okt. 1982). Zie Dann (1981, p. 122, n. 28) voor een buitenlands symposium over 'Geheimgesellschaften im 18. Jahrhundert' (Lüneburg 1976), Im Hof (1982, p. 14) voor een symposium over 'patriotische und gemeinnützige Gesellschaften' (Wolfenbüttel, sept. 1977), en Agulhon e.a. (1981, p. 2) voor een 'colloque national' over 'Associations et vie sociale dans les communes rurales' (Lille 1978). Zie Dann (1981) als resultaat van een internationaal samenwerkingsproject.

78. Vgl. in Frankrijk als voorloper C. Pichois, *Les cabinets de lecture à Paris durant la première moitié du 19e siècle*, in: *Annales* 14 (1959); voorts D. Speich, *Une société de lecture à la fin du 18e et au début du 19e siècle: La 'Algemeine Lesegesellschaft' de Bâle 1787-1832*, Basel 1975 (diss.); U. Herrmann, *Lesegesellschaften an der Wende des 18. Jahrhunderts*, in: *Archiv f. Kult. gesch.* 57 (1975) p. 475-484. Voor andere buitenlandse en ook twee Nederlandse voorbeelden zie Dann (1981).

79. Vgl. bv. Visser (1970), Mijnhardt (1978), Buursma (1978), Snelders (1979), De Jonge e.a. (1983), Kloek (1983), Mijnhardt (1983), Raat (1983), Reitsma (1983) en Mijnhardt (1984). En in het buitenland bv. F. Hartmann e.a., *Der Akademiegedanke im 18. und 19. Jahrhundert*, Bremen enz. 1977; A. Lejeune, *The Gentlemen's Clubs of London*, London 1979; D. Roche, *Le siècle des lumières en province. Académies et académiciens provinciaux 1680-1789* (2 dln.), Paris etc. 1980; en ook het overzichtswerk van Im Hof (1982).

80. Vgl. wat studies over de arbeidersbeweging betreft bv. R.N. Price, *The working men's club movement and Victorian social reform ideology*, in: *Victorian Studies* 15 (1971) p. 117-147; H.-J. Ruckhäberle, *Bildung und Organisation. Zur Kultur der Handwerker und Arbeiter 1830-1914*, in: *Internat. Archiv f. Sozialgesch. der deutschen Literatur* 3 (1978) p. 191-207; en in Nederland J.M. Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*, Amsterdam 1978 (diss. R.U. Leiden), en ook G.J.M. Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters: het einde van een relatie. Theologische veronderstellingen en pastorale bedoelingen met betrekking tot de katholieke arbeidersbeweging in Nederland (1889-1979)*, Nijmegen 1984. Wat de jeugdbeweging betreft bv. Ch. Molette, *L'Association catholique de la jeunesse française, 1886-1907. Une prise de conscience du laïc catholique*, Paris 1968 (diss.); en in Ned. b.v. F. de Jong Edz., *Hernieuwd ervaren: de AJC in haar culturele, politieke en opvoedkundige aspecten*, Deventer 1975. En wat de vrouwenbeweging betreft bv. M. Twellmann, *Die deutsche Frauenbewegung im Spiegel repräsentativer Frauenzeitschriften, ihre Anfänge und erste Entwicklung, 1843-1889*, Meisenheim am Glan 1972; en ook L. Davidoff, *The best circles: women and society in Victorian England*, Totowa (N.J.) 1973.

81. Vgl. Boone e.a. (1982, p. 132) over deze nieuwe invalshoeken en "permanente herbronning": "Afhankelijk van actuele probleemstellingen worden aan het verleden aangepaste vragen gesteld en worden allerlei nieuwe invalshoeken gezocht (...) Dat de historische belangstelling van de voorbije decennia veel meer uitging naar de arbeid en de inspanning dan naar de vrije tijd en de ontspanning was geen toeval. Het parallelisme met de economische groei is moeilijk te loochenen".

specialismen en aandachtsgebieden volgen elkaar snel op: de lokale en regionale geschiedenis, de geschiedenis van het alledaagse leven, de vrijetijdsgeschiedenis, de geschiedenis van de negentiende eeuw, de 'oral history' enz. Zo komt ook het verenigingsonderzoek in een steeds breder vaarwater terecht, want vanuit even zoveel invalshoeken wordt er nu naar het onderwerp 'vereniging' gekeken⁸².

Kortom, constateerden we eerder al een verschuiving van de naoorlogse sociaalwetenschappelijke interesse voor verenigingen in (cultuur-)historische richting, in de geschiedkundige belangstelling lijkt er juist een verschuiving gaande te zijn in sociaalwetenschappelijke richting⁸³. Het onderwerp 'vereniging' lijkt een onderwerp te worden waar beide wetenschapsgebieden bij elkaar komen⁸⁴, maar niet alleen deze twee. Minstens hoort daar ook de volkskunde bij, als 'dritte im Bunde'.

Het *volkskundig* verenigingsonderzoek is van de drie onderzoekstradities wel de allerjongste. Zelfs in 1967 is er nog een 'donderspech' voor nodig om het

82. Vgl. wat het lokaal- en regionaalhistorisch verenigingsonderzoek betreft bv. *The Athenaeum, club and social life in London, 1824-1874*, London 1975; G. Birk, *Zur Entwicklung des regionalen Vereinswesens, unter besonderer Berücksichtigung des Kreises Wanzleben*, in: H.-J. Rach e.a. (Hrsg.), *Bauer und Landarbeiter im Kapitalismus der Magdeburger Börde. Zur Geschichte des dörflichen Alltags vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, Berlin 1982; en in Nederland bv. het onderzoeksproject 'Ontstaan en ontwikkeling van de verzuiling in Nederland, 1850-1925, met een nadruk op ontwikkelingen op lokaal niveau' van de vakgr. Nieuwe Gesch. (U.v.A.), dat veel aandacht besteedt aan het lokale verenigingsleven, bv. Labrie (1981 en 1982). Vgl. wat betreft verenigingsstudies in het kader van de geschiedenis van het alledaagse leven bv. K. Tenfelde, *Bergmännisches Vereinswesen im Ruhrgebiet während der Industrialisierung*, in: J. Reulecke e.a. (Hrsg.), *Fabrik-Familie-Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter*, Wuppertal 1978, p. 315-344; en in ons taalgebied bv. Boone e.a. (1982, p. 142 vv.). Wat betreft het historisch vrijetijdsonderzoek zijn het vooral Engelse studies, waarin het proces van overgang van oude vermaken naar de nieuwe negentiende-eeuwse manieren van vrijetijdsbesteding (waaronder het verenigingsleven) ter sprake wordt gebracht, bv. P. Bailey, *Leisure and class in Victorian England. Rational recreation and the contest for control, 1830-1855*, London etc. 1978; en H. Cunningham, *Leisure in the Industrial Revolution, c. 1780-1880*, London 1980; vgl. ook buiten Engeland: H.-J. Brand, *Kirchliches Vereinswesen und Freizeitgestaltung in einer Arbeitergemeinde 1872-1932: das Beispiel Schalke*, in: G. Huck, *Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland*, Wuppertal 1980, p. 207-222; en in Nederland bv. Art (1983b, p. 594-598). Wat betreft het verenigingsonderzoek in het kader van de geschiedschrijving van de negentiende eeuw zie bv. het eerdergenoemde themanummer (noot 77 hierboven). Wat betreft de combinatie 'oral history' en verenigings(feest)onderzoek vgl. bv. H.A. Diederiks e.a., *Twee Leidse volksbuurten in de dertiger jaren. Een vergelijkend onderzoek met behulp van 'oral history'*, in: *Holland* 11 nr. 5 (1979) p. 274-296.

83. Vgl. over deze wederzijdse toenadering en beïnvloeding A. Bloks inaugurele rede Wittgenstein en Elias. *Een methodische richtlijn voor de antropologie*, Assen 1975; en voorts Blok (1977), Künzel (1977) en het themanummer 'Historiserende antropologie in Nederland' van het Ts. v. sociale gesch. 6 nr. 2 (1980).

84. Vooral het begrip 'beschavingsoffensief' schijnt hierbij de laatste tijd als intermediair te fungeren, vgl. bv. de historisch pedagoog Kruithof (1980, p. 22-37) over de maatschappij tot Nut van 't Alg. tussen 1784 en 1860; de historicus Davids (1981) over de verenigingen tot dierenbescherming voor W.O. I (paper in het kader van een sociologisch-antropologisch congres over civiliseringsprocessen in pre-industrieel Europa, A'dam dec. '81); en het samenwerkingsproject onder red. van historicus Mijnhardt en socioloog Wichers over 200 jaar Maatschappij tot Nut van 't Alg. (Mijnhardt e.a. 1984).

onderwerp 'vereniging' als volkskundig onderzoeksobject geaccepteerd te krijgen. Bausinger (1967, p.1) betoogt dan: "Sammelt man die Stichwörter, welche die Volkskultur sorgfältig gegen das Vereinsleben und ähnliche 'Dekadenz-erscheinungen' abschirmen sollten, so zeichnet sich in ihnen jener programmatische Konservatismus ab, der schon in der Zeit der Romantiker gegen die sich ankündigenden sozialen Veränderungen konzipiert wurde, der sich aber merkwürdigerweise bis heute gehalten hat. Echt, spontan, organisch, natürlich – all das scheint das Vereinswesen nicht zu sein"⁸⁵. Zelf had Bausinger (1959, p.98) toen al acht jaar eerder het initiatief genomen, met de min of meer uitdagende proclamatie: "Das Ludwig-Uhland-Institut der Universität Tübingen hat mit volkskundlich-soziologischen Erhebungen zum Vereinswesen begonnen..."⁸⁶.

Hoewel er ook vóór Bausinger al enkele volkskundige verenigingsstudies zijn te signaleren⁸⁷, verliest het onderwerp 'vereniging' pas in de jaren zestig volledig zijn 'Volkskundefeindlichkeit'. Het is de periode waarin de volkskunde, zoals we al zagen, definitief omschakelt van Gemeinschaftskunde naar Gesellschaftskunde, een verandering die ook in dit geval verband houdt met het algehele naoorlogse klimaat dat de snelle opkomst van de sociale wetenschappen in de hand werkte, welke op hun beurt weer tal van andere wetenschappen 'mee-socialiseerden', waaronder de volkskunde⁸⁸.

De ontwikkeling naar een nieuwe identiteit speelde zich ook in de volkskunde op tal van terreinen en niveaus af⁸⁹. Maar op het gebied van het verenigingsonderzoek kwam die discussie toch nog altijd neer op de vraag in

85. De voornaamste punten die Bausinger (1967, p. 1) aanvoert ter verdediging van een volkskundig verenigingsonderzoek, zijn: "1. Die Trägergruppen von Volksbräuchen waren auch in früheren Jahrhunderten oft verhältnismässig streng organisiert; der Blick auf das Vereinswesen schärft das Auge auch für die historischen Vorformen. 2. Vieles von dem, was im 19. und 20. Jahrhundert als spontanes Volksgut aufgezeichnet wurde und wird, ist in Wirklichkeit Ergebnis vereinsartiger Organisation". Bovendien is de vereniging niet alleen als cultuurdrager interessant voor de volkskunde maar ook als cultuurverschijnsel. Zo lijkt de opkomst van het moderne verenigingsleven verband te houden met de industrialisatie: "Da die Auswirkung der Industrialisierung auf das Volksleben ein bisher nicht bewältigter Forschungsgegenstand ist, empfiehlt sich das Vereinswesen als Ansatz".

86. Eerste resultaat van zijn bemoeienissen op verenigingsgebied is: H. Bausinger e.a., *Neue Siedlungen. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts Tübingen*, Stuttgart 1959.

87. Vgl. bv. E. Strübin, *Baselbieter Volksleben. Sitte und Brauch im Kulturwandel der Gegenwart*, Basel 1952 (vooral het hoofdstuk 'Neue Geselligkeit', p. 163-198); en ook R.A. Hrandek, *Beiträge zur Kenntnis des Wiener Vereinslebens*, in: *Österr. Zs. f. Volksk.* 61 (1958) p. 205-219.

88. Vgl. W. Brepohl, *Das Soziologische in der Volkskunde*. *Rhein. Jb. f. Volkskunde* 4 (1953) p. 245-275.

89. Vgl. bv. I. Weber-Kellermann, *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften*, Stuttgart 1969. Vgl. ook de pogingen om met het vak ook meteen de benaming 'volkskunde' te veranderen, bv. in cultuursociologie, ethnosociologie, Europese ethnologie, empirische cultuurwetenschap, regionale ethnografie enz., zie bv. bij H. Bausinger, *Kritik der Tradition. Anmerkungen zur Situation der Volkskunde*, in: *Zs. f. Volksk.* 65 nr. 2 (1969) p. 232-250, en bij Verrips (1975, p. 19 vv.).

hoeverre men zich met dit onderwerp niet begaf op het terrein van de sociologie, de wetenschap toch die zich bij uitstek bezighoudt met groepen en groepsverschijnselen. Ook hier gaf Bausinger (1959, p.101-102) de toon aan en stelde strategisch: "Der Gegenstand bietet sich geradezu als Modelfall für die Verbindung soziologischer und volkskundlicher Methoden an (...). Die Soziologie ist in Gefahr den Verein als eine typische Form der Gruppierung zu zeichnen, ohne auf die Möglichkeiten der Differenzierung einzugehen, die Volkskunde ist in Gefahr über der Deskription den Weg zum Typischen (wenn auch in seiner mannigfachen Sonderungen) zu versäumen".

In de jaren zestig verschijnen dan in Duitsland de eerste empirische verenigingsstudies, die het voorbeeld en refentiekader zullen vormen voor veel volkskundig onderzoek nadien⁹⁰. Definitief bewijs van erkenning als regulier volkskundig onderzoeksobject wordt geleverd op het achttiende Duitse volkskundecongres in 1971 in Trier. Hier houdt men zich uitgebreid bezig met de receptie van het stedelijk-burgerlijk verenigingsleven op het platteland in het algemeen en met gilden en arbeiders- en klederdrachtverenigingen in het bijzonder⁹¹. Van nu af aan wordt het onderwerp 'vereniging' met steeds meer vanzelfsprekendheid opgenomen in volkskundige handboeken, in de internationale Volkskundeatlas, in vaktijdschriften (zelfs als themanummer), enz.⁹².

In de jaren zeventig is in het volkskundige verenigingsonderzoek duidelijk de invloed te bespeuren van de al eerder beschreven ontwikkelingen in de naburige sociale en historische wetenschappen. De vereniging wordt van cultuurdrager steeds meer tot cultuurverschijnsel⁹³. Organisatie-, groeps- en

90. De twee belangrijkste en meest geciteerde in deze jaren zijn die van H. Schmitt (leerling van Bausinger) met de eerste uitgebreide volkskundige verenigingsmonografie: *Das Vereinsleben der Stadt Weinheim an der Bergstrasse. Volkskundliche Untersuchung zum kulturellen Leben einer Mittelstadt*, Weinheim 1963; en die van H. Freudenthal met zijn omvangrijke volkskundig-historische studie *Vereine im Hamburg. Ein Beitrag zur Geschichte und Volkskunde der Geselligkeit*, Hamburg 1968.

91. Vgl. G. Wiegmann (Hrsg.), *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*. (Verhandlungen des 18. deutschen Volkskunde-Kongresses in Trier vom 13. bis 18. September 1971), Göttingen 1973, en hierin bv. de bijdrage van E.M. Wallner (p. 160-173), *Die Rezeption stadtbürgerlichen Vereinswesens durch die Bevölkerung auf dem Lande*.

92. Vgl. resp. L. Schmidt, *Volkskunde von Niederösterreich*, Horn 1966 en 1972 (2 dln.), vooral deel 1 hfst. III; voorts F. Grieshofer, *Vereinswesen in Österreich*, in: R. Wolfram e.a., *Österreichischer Volkskundeatlas*, Wien 1974 en 1981 (commentaar bij resp. kaarten 90 en 83-86), die er overigens op wijst (p. 11) dat al omstreeks 1930 vragen over verenigingen zijn gesteld (maar alleen de schutterijverenigingen werden daarvan nader uitgewerkt); en het themanummer *Vereinsforschung* van de Hessische Bl. f. Volks- und Kulturforschung 16 (1984), vgl. vooral het overzichtsartikel (p. 3-31) van H.-F. Foltin, *Geschichte und Perspektiven der Vereinsforschung*.

93. Vgl. bv. M. Balle-Petersen, *Föreningsstiden*, in: *Det forsømte århundrede. Arv og eje 1976*, p. 43-68 over de relatie tussen de opkomst van het verenigingsverschijnsel, het openbreken van de traditionele dorpscultuur en de algehele veranderende sociale structuur in de vorige eeuw; voorts G. Birk, *Ländliches Vereinswesen in der Magdeburger Börde. Entwicklungstendenzen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: *Jb. f. Volksk. u. Kult.gesch.* 20 (1977) p. 173-181; en ook E.M. Wallner, "Eintracht Frohsinn", *die ersten Vereine auf dem Lande*, in: M. Blümcke, *Abschied von der Dorfsidylle?* Stuttgart 1982, p. 136-144.

gemeentesociologische uitgangspunten⁹⁴ vinden samen met moderne geschiedkundige inzichten⁹⁵ hun toepassing in het volkskundig onderzoek. Zelfs de meer elitaire verenigingsvormen (b.v. het leesgezelschap) worden onderwerp van volkskundige belangstelling⁹⁶.

In ons taalgebied duurt het nog tot eind jaren zeventig voordat een bescheiden begin gemaakt wordt met een volkskundige aanpak⁹⁷. In Duitsland staat dan het carnavalsonderzoek in het middelpunt van de belangstelling⁹⁸, en in navolging van de oosterburen gaat ook bij ons de eerste aandacht

94. Gebaseerd op uitgangspunten van de organisatiesociologie is bv. de studie van Grosshenrich (1980); op die van de gemeente- en groepssociologie zijn bv. Körner (1979); E. Katschnig-Fasch, *Vereine in Graz. Eine volkskundliche Untersuchung städtischer Gruppenbindungen*, Graz 1976 (diss.); en een literatuuroverzicht geeft C. Köhle-Hezinger, *Gemeinde und Verein. Überlegungen zur Problematik und Forschungspraxis eines volkskundlichen Themas*, in: Rhein. Jb. f. Volkskunde 22 nr. 2 (1978) p. 181-202. Omgekeerd dringen tot het sociologisch onderzoeksgebied dan weer typisch volkskundige thema's door, vgl. bv. G. Dürkop, *Die Karnevalvereine der Stadt Kassel. Eine ethnosozologische und sozialpsychologische Studie zur Phänomenologie und Analyse des Vereinskarnevals*, Marburg 1977; en bij ons Th. Franssen, *Sociologische notities over Carnaval*, in: Neerl. Volksleven 21 nr. 3 (1971) p. 171-184; voorts A.C. Zijderveld, *Sociologie van de zotheid*, Meppel 1971; vgl. in dit verband ook K. Zegers, *Carnaval in Heesch. Een feest als vergrootglas van de sociale verhoudingen in een dorp*, Nijmegen 1986 (doct. scriptie cultuur- en godsdienstpsychologie K.U. Nijmegen).

95. Vgl. bv. A. Ilien, *Prestige in dörflicher Lebenswelt. Eine explorative Studie*, Tübingen 1977, waarin de opkomst van het verenigingslidmaatschap gezien wordt als prestige-alternatief voor de groeiende verstarring van de traditionele agrarische verhoudingen; voorts W. Kleinschmidt, *Zum Wandel der Interessendominanz bei pfälzischen Vereinen*, in: Rhein-Westf. Zs. f. Volksk. 25 nr. 1-4 (1979/80), p. 198-222; en ook P. Assion, *Arbeiterbewegung und katholisches Vereinswesen*, in: A. Lehmann (Hrsg.), *Studien zur Arbeiterkultur* (Beiträge der 2. Arbeitstagung der Kommission 'Arbeiterkultur' in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde in Hamburg vom 8. bis 12. Mai 1983), Münster 1984, p. 174-200. Omgekeerd zijn er steeds meer geschiedkundige verenigingsstudies met een volkskundige signatuur, vgl. bv. M. Vovelle, *Géographie des confréries à l'époque moderne*, in: Revue d'histoire de l'église de France 69 nr. 183 (1983) p. 259-268; en in Nederland bv. Kruisheer (1976); en H. Pleij, *Het gilde van de gesellen van de Blauwe Schuit*, Amsterdam 1979; vgl. ook de bijdragen van de historicus C.A. Davids en de volkskundige J.I.A. Helsloot over resp. dierenbeschermings- en sinterklaasverenigingen aan een van de komende afleveringen van het Volksk. Bull., een themanummer onder de titel 'Beschavingsoffensief in de negentiende eeuw'.

96. Vgl. bv. J.R.R. Adams, *Reading societies in Ulster*, in: Ulster Folklife 26 (1980) p. 55-64.

97. De schuttersgilden genieten dan al enkele decennia volkskundige aandacht, zoals we eerder zagen. Toch tellen we in het blad 'Volkskunde' in de periode 1939-1960 nog maar zes artikelen over dit onderwerp, waarvan slechts twee van meer algemene strekking, t.w.: K.C. Peeters, *De schuttersgilden in Noord en Zuid*, in: Volkskunde 53 (1952) p. 169-177; en van dezelfde schrijver: *Een nieuwe enquête door het Antwerps folkloremuseum: schuttersgilden en -verenigingen*, in: Volkskunde 60 (1959), p. 185-186.

98. "Auffällend ist eine gewisse Affinität der volkskundlichen Vereinsforscher zu den Karnevalsvereinen. Sie sind die einzige Gruppe unter den Vereinen zu der in den letzten Jahren gleich mehrere volkskundliche oder volkskundliche Fragen berührende Studien angestellt wurden", zegt Grosshenrich (1980, p. 40-41). Een belangrijke inspirator is H. Schwedt, die zich met zijn studenten vanaf de jaren zeventig intensief bezighoudt met het carnaval in Mainz. Veel studies op dit gebied komen dan ook uit die hoek, vgl. bv. het carnaval-themanummer van het Rhein. Jb. f. Volksk. 23 (1978); en dissertaties als die van Grosshenrich (1980) en van B. Stahl, *Formen und Funktionen des Fastnachtfeierns in Geschichte und Gegenwart, dargestellt an den wichtigsten aktivitäten der Mainzer Fastnachtvereine und -garden*, Bielefeld 1981.

uit naar de carnavalsvereniging⁹⁹. Het zijn, zoals we al zagen, de jaren van toenadering en van vervaging van eens scherp afgebakende vakgebieden. In de sociologie keert het historisch perspectief weer terug, samen met een hernieuwde interesse voor de procesmatige kanten van cultuur en maatschappij. Antropologen krijgen steeds meer aandacht voor de eigen cultuur, mede als gevolg van de dekolonisatie van de landen in de Derde Wereld. De aandacht van historici schuift op in de richting van het alledaagse leven en de gewone man. En de nieuwe naoorlogse ('vaderloze') generatie volkskundigen tenslotte maakt korte metten met het ideologische gemeenschaps- en continuïteitsdenken dat de volkskunde zo lang had beheerst¹⁰⁰.

Exponent van deze toenadering in ons land is wel de oprichting van het *Volkskundig Bulletin* in 1975, dat (georiënteerd op het Franse tijdschrift *Annales*) als boodschap meekrijgt: "Wanneer het op den duur tevens als ontmoetingsplaats en als platform zou kunnen dienen voor een aantal mensen die nu nog zitten opgesloten in hun eigen disciplines, methoden en onderzoekstechnieken, dan zouden wij met de oprichting van dit nieuwe tijdschrift meer bereiken dan we het nu, met de middelen en de kracht waarover wij beschikken, als doel kunnen meegeven"¹⁰¹. In dit interdisciplinaire klimaat verbaast het dan ook niet dat het antropologen zijn die de eerste volkskundige verenigingsstudies voor hun rekening nemen¹⁰², en dat omgekeerd verenigingsstudies van volkskundigen gebroederlijk naast die van sociologen en historici verschijnen in bijvoorbeeld een bundel over het onderwerp 'carnaval'¹⁰³.

Uiteindelijk heeft het verenigingsonderzoek dus ook in de volkskunde een vaste plaats veroverd. Maar reden tot juichen is er nog niet, want in vergelijking tot de massale omvang van het verschijnsel staat de bestudering ervan nog in de kinderschoenen. "Volkskundliche Vereinsstudien sind nach

99. Vgl. Wermölder (1979), Helsloot (1980), Rozema (1983).

100. Vgl. Voskuil (1984, p. 53 en 62).

101. *Volksk. Bull.* 1 nr. 1 (1975) p. 2. Zie in dit verband ook de drie inleidingen bij het symposium (georganiseerd door de Volkskundecommissie [KNAW], A'dam 1975) over de verhouding geschiedwetenschap-antropologie-volkskunde, afgedrukt in het *Volkskundig Bull.* 1 nr. 2 (1975) p. 1-79. Vgl. recentelijk een overeenkomstige wens tot interdisciplinaire samenwerking bij de eerste publikatie van het Limburgs Volkskundig Instituut: E. Tielemans, *Het Limburgs Volkskundig Instituut (L.V.I.): eigentijdse bestudering van de Limburgse volkscultuur*, in: *Volkskunde in Limburg nu! Een publikatie van het L.V.I.*, Limbricht 1985, p. 22: "Elke cultuurwetenschap heeft een specifieke invalshoek, en interdisciplinaire samenwerking kan leiden tot een algemene cultuuranalyse, die kan bijdragen tot het beter begrijpen van de samenleving waarin deze cultuur zich manifesteert. Het ligt dan o.a. in de bedoeling dat de wetenschappen waarover sprake, elkaars resultaten kunnen gebruiken".

102. Namelijk resp. Wermölder (1979) en Rozema (1983).

103. Bedoeld wordt de bundel *Carnaval: niet van gisteren...! Zes voordrachten*. 's-Hertogenbosch 1981. Vgl. in dit verband ook F.J. Grieshofer, *Das Vereinswesen in Wien. Ein volkskundlicher Aufriss. Bericht über den 14. österreichischen Historikertag in Wien 1978*, Wien 1979, p. 221-232.

wie vor selten”, stelt Grosshenrich in 1980 (p.41-42) vast, “nur wenige Forscher unterziehen sich der Mühe, mit Hilfe langwieriger empirischer Erhebungen einer allgemeineren Theorie und Darstellung des Vereinswesens näherzukommen. Für sie müsste zunächst noch eine ganze Reihe historischer, volkskundlicher und soziologischer Einzelstudien erstellt werden”.

3. Het onderzoek van de blaasmuziekvereniging

Uit het voorgaande zijn een aantal dingen duidelijk geworden: a. het verschijnsel ‘vereniging’ is een internationaal fenomeen dat in de loop van de laatste twee eeuwen tot in alle sectoren van de maatschappij is doorgedrongen; b. in verhouding tot de omvang van het verschijnsel is het wetenschappelijk onderzoek ernaar lange tijd aan de bescheiden kant of zelfs geheel achterwege gebleven; c. na de oorlog gaan steeds meer vakgebieden het onderzoeksbelang ervan inzien; d. interdisciplinaire toenadering en het ontstaan van allerlei nieuwe invalshoeken en specialismen werken die belangstelling in de hand; e. populaire studieobjecten zijn vooral: de sportvereniging (bij de sociologen), het genootschap (bij de historici), en de carnavalsvereniging (bij de volkskundigen).

Het onderwerp ‘blaasmuziekvereniging’ heeft pas heel laat meege profiteerd van deze groeiende belangstelling. De redenen daarvoor moeten misschien gezocht worden in de vermeend ‘sectarische’ (want musicologische) kanten aan dit onderwerp, misschien juist ook in de ‘triviale’ kanten eraan. Zo schijnt het “noch heute nicht allen musikwissenschaftlichen Fachvertretern standesgemäss, mit der Blasmusik sich zu beschäftigen”, schrijft Suppan (1976c, p.7)¹⁰⁴. Maar eerst iets over de inhoud van het begrip ‘blaasmuziekvereniging’.

De blaasmuziekvereniging behoort tot de verenigingen waarvoor als centraal verenigingsdoel geldt: het beoefenen van muziek uit liefhebberij en in groepsverband. Binnen dit type verenigingen (de muziekverenigingen) valt de blaasmuziekvereniging weer op door haar exclusieve voorkeur voor het bespelen van blaasinstrumenten. In ons land zijn er ruwweg drie soorten blaasmuziekverenigingen te onderscheiden: de harmonie, de fanfare en de brassband. In de harmonie maakt men zowel gebruik van houten blaasinstrumenten (bv. klarinet) als van koperen (bv. trompet), en bovendien van slagwerk. In de fanfare laat men de houten instrumenten weg, en in de

104. Zelfs in het kader van een muziekwetenschappelijk samenwerkingsproject over het onderwerp ‘Trivialmusik im 19. Jahrhundert’ (Dahlhaus 1967) wordt aan deze meest populaire en wijdverbreide vorm van amateurmuziekbeoefening (die bovendien in de negentiende eeuw opkwam) ternauwernood aandacht besteed. Zie ook Pieters die nog in 1981 (p. 9) vaststelt: “De blaasmuziek is zonder twijfel het stiefkind van de musikologie”.

brassband daarnaast ook nog het slagwerk¹⁰⁵. Dit onderscheid in bezetting heeft soms te maken met de beschikbare mankracht, vaak ook met de ideale klankkleur die men op het oog heeft. In ons land geeft volgens Van Beek (1981, p. 96) vooral de eerste omstandigheid de doorslag: "In Nederland staan het echte verenigingsleven en het educatieve element veel hoger genoteerd. (...) De Nederlandse harmonie- en fanfareorkesten nemen alle muzikanten aan die ze krijgen kunnen. Hoe meer hoe liever". Naast deze hoofdingeling bestaan er ook nog allerlei tussen- en overgangsvormen, zoals de drumfanfare, de boerenkapel, de showband, enz. Deze vertegenwoordigen echter nog geen zelfstandige landelijke beweging.

Bovengenoemde driedeling is vooral op de Nederlandse situatie gebaseerd. Elk land heeft zo zijn eigen tradities op dit gebied¹⁰⁶. De Belgische en Franse situatie lijkt nog het meest op die in ons land. In Engeland kent men alleen de brassband en de military band (de een houdt ongeveer het midden tussen onze fanfare en brassband, de ander is te vergelijken met onze harmonie). In de Duitstalige gebieden overheersen de koperen blaasmuziekformaties (die Blechmusik), waar bijvoorbeeld in Joegoslavië weer de 'Blehmuzika' van is afgeleid¹⁰⁷. En in de Verenigde Staten is het weer anders, daar bestaan de hoofdcategorieën uit de zgn. full band, standard band en symphonic band (alle met zowel houten als koperen blaasinstrumenten, maar in verschillende bezetting)¹⁰⁸. Kortom, terwijl de blaasinstrumenten zelf intussen wel internationaal gestandaardiseerd zijn (een saxofoon is overal dezelfde saxofoon), bestaat er in de combinatie ervan tot muziekensembles grote nationale en zelfs regionale verscheidenheid. Deze verscheidenheid is "grundsätzlich", meent Suppan (1976c, p. 39), "sie hängt zudem von landschaftlichen (musikalischen) Sondertraditionen und von örtlichen (ökonomischen und soziologischen) Faktoren ab".

Uit de rijke variatie aan soorten blaasmuziekverenigingen blijkt al meteen de grote verbreiding ervan. Met de westerse (muziek)cultuur heeft ook de blaasmuziekvereniging zich tot in alle uithoeken van de wereld verspreid. In

105. Binnen deze ensembles kunnen natuurlijk nog allerlei verdere verdelingen gemaakt worden. Van Beek (1981, p. 90-91) maakt bv. in het fanfare-orkest onderscheid tussen zacht koper, helder koper en de groep saxofoons. De saxofoons behoren vanwege hun enkelriet-mondstuk dan eigenlijk weer tot de houten blaasinstrumenten, maar worden toch in de fanfare gebruikt, in de brassband echter consequent niet. Het verschil in bezetting heeft natuurlijk zijn weerslag op de taakverdeling binnen de drie orkesten. In de fanfare komt bv. de belangrijkste partij, de melodieprij, voor rekening van de bugel-spelers, bij de brassband zijn dat de kornettisten, en bij de harmonie is de klarinet het groepsmelodie-instrument.

106. Zie Riemann (1967, p. 112, 336, 572) over resp. 'Blechmusik', 'Harmoniemusik' en 'Militärmusik' in internationaal verband.

107. Vgl. Boonzajer Flaes (1986, p. 35) over deze Duits-Joegoslavische verwantschap. Zie in dit verband ook Sárosi (1976, p. 297) over de opkomst van de Hongaarse boerenkapel.

108. Onder deze drie hoofdcategorieën in de V.S. vallen trouwens weer vele subcategorieën, bv. school bands, university bands, marching bands, concert bands, enz., vgl. H.W. Schwartz, *Bands of America*, Garden City (NY) 1957; en Van Dinteren (1976, p. 103).

Zuid-Amerika, Mexico, Indonesië, Japan, alle landen van het Gemenebest, de voormalige Afrikaanse koloniën, overal komt men dit type muziekvereniging tegen¹⁰⁹. Maar het meest populair is de blaasmuziekvereniging wel in West- en Midden-Europa. In ons land werden bijvoorbeeld in 1981 bij een landelijke enquête ongeveer 2600 officieel geregistreerde blaasmuziekverenigingen geteld (bij elkaar ca. 130.000 muziekbeoefenaars)¹¹⁰. En andere landen laten een overeenkomstig beeld zien: België (1300, alleen al in Vlaanderen), Oostenrijk (1900), Engeland (2000), Duitsland (5000)¹¹¹. “Wenn man in Betracht bezieht”, concludeert Thelen (1976, p. 38) dan ook, “dass die Mitwirkung in der örtlichen Blasmusikkapelle für Millionen Menschen in Europa die einzige aktive und dauerhafte Beschäftigung mit der Musik bedeutet, (...) so ist es keine Frage mehr, ob diese enorme Amateurbewegung als Kulturfaktor in Frage kommt”.

Afgaande op het bovengeschetste beeld past dus hier opnieuw enige verbaazing over de tot voor kort zo geringe onderzoeksbelangstelling voor dit wijdverbreide fenomeen. “Astonishingly, in a world possessed of a rich fund of anecdote and vivid social overtones, there has been little attempt to document it, except through the often partisan pages of the various band journals”, merkt Taylor (1979, p. IX) op¹¹². Maar ook hier geldt misschien wat eerder voor de vereniging in het algemeen leek op te gaan: juist door het massale en veelomvattende ervan bleef het lange tijd onduidelijk welk wetenschapsgebied zich er eigenlijk verantwoordelijk voor moest voelen: valt een muziekvereniging nu onder sociologie, onder muziekgeschiedenis, of misschien onder volkskunde? Pas onze tijd, met zijn toenemende neiging om over de grenzen van het eigen vakgebied heen te kijken, vormt blijkbaar het juiste klimaat om ook aan dit soort verschijnselen aandacht te besteden.

109. Vgl. A.G. Wright, *Bands of the world*, Evanston (Illinois) 1970; en Pieters (1984, p. 424-428) over ‘amateuristische volksmuziek in wereldperspectief’. Vgl. voorts A.E. Zeally e.a., *Famous bands of the British Empire*, London [c. 1926]; T. Radic, *A history of musical associations in Melbourne, 1888-1932*, Melbourne [1978] (diss); H. Schwebel (1979, p. 175-181) over ‘Blasmusik in Brasilien’; en Van Lijnschooten (1983, p. 10-12) over ‘blaasmuziek in de Sovjet-Unie’.

110. Vgl. Intomart (1980, p. 6 vv.) die een exact aantal noemt van 2592 (officieel bij de vier landelijke bonden geregistreerde) blaasmuziekverenigingen. Zie ook Bos (1985, p. 10-11) die drumbands, showkorpsen e.d. meetelt en tot een totaal komt van 5475 “hafbabra/druma-gezelschappen” in 1982. Ter vergelijking: in dat jaar zijn er slechts 120 amateur-salonorkesten. Wat de naoorlogse opkomst en verspreiding van de *brassband* in ons land betreft, zie Stuivenberg (1983, p. 14-15); idem wat drumbands, showbands en majorettekorpsen betreft, zie Bos (1985, p. 64-109).

111. Vgl. Pieters (1981, p. 9) voor België; Suppan (1976b, p. 17) voor Oostenrijk en Duitsland; en Sadie (1980, p. 212) voor Engeland.

112. Vgl. ook de Belg Aerts (1980, p. 7) in dit verband: “De rekken van musea en archieven van het volksleven in Vlaanderen en Wallonië zijn op geen gebied zo arm als waar het één der ‘luidruchtigste’ en duurzaamste uitingen van het volkse cultuurleven in al onze gewesten betreft”. Wat ons land betreft zijn er sinds 1900 niet meer dan ca. twaalf publicaties verschenen, “die bovendien voor het merendeel slechts enkele facetten van deze muziekvorm tot onderwerp hebben”, aldus Bos (1985, p. 11).

Aan onderzoeksbelangstelling voor het militaire beroepsorkest, de veel prestigevollere 'grote broer' van de burgerlijke blaasmuziekvereniging, heeft het echter nooit ontbroken. Het militair orkestwezen kwam in de loop van de vorige eeuw tot grote bloei, niet alleen in muzikaal maar vooral ook in maatschappelijk opzicht. De militaire kapel introduceerde namelijk het fenomeen 'openbaar concert in de buitenlucht'. Via dat kanaal (lange tijd het enige) bereikte de officiële muziekcultuur alle lagen van de bevolking. Bestudering van het negentiende-eeuwse muziekleven betekende dus automatisch bestudering van de militaire muziek. Over het militaire blaasorkest zijn dan ook tot op heden de meeste studies verschenen, eerst voornamelijk van de hand van de (oud-)militaire musici zelf¹¹³, later ook van muziekhistorici¹¹⁴, en tegenwoordig zelfs van volkskundigen¹¹⁵.

Ook de eerste onderzoeksinteresses voor de burgerlijke blaasmuziekverenigingen kwam uit eigen kring. In de tweede helft van de vorige eeuw groeide het aantal verenigingen zo uitbundig, dat er behoefte ging ontstaan aan overzicht, coördinatie en bundeling van krachten. Inventarisaties vonden toen plaats, bonden werden opgericht, het concourswezen werd gestandaardiseerd, en ook verschenen er de eerste periodieken¹¹⁶. De eerste echte wetenschappelijke belangstelling voor de burgerlijke blaasmuziekvereniging dateert

113. "Wieprecht selbst, der Vollender der preussischen Militär-entwicklung, gab mit seinen Schriften den Anstoss", constateert Suppan (1976b, p. 12), die overigens zelf ook zoon is van een militair musicus (vgl. Suppan 1976c, p. 310). Zie verder wat het buitenland betreft bv. E. Neukomm, *Histoire de la musique militaire*, Paris 1889; H.G. Farmer, *The rise and development of military music*, London 1912; voorts studies van oud-militairen als Degele (1937) en Rameis (1976), en wat ons taalgebied betreft bv. W. Hutschenruyter, *Een en ander uit de geschiedenis der militaire muziek*, Hilversum 1929, en Van Yperen (1966).

114. Vroege voorbeelden van muziekhistorische belangstelling voor de militaire muziek zijn bv.: H. Eichborn, *Studien zur Geschichte der Militärmusik*, in: Monatshefte f. Musikgeschichte 24 (1892) p. 93-118; M. Chop, *Zur Entwicklung der deutschen Militärmusik*, in: Neue Musik Zeitung 30 (1909) p. 445-449; en in Nederland: J.W. Enschedé, *Marschen en marschmuziek in het Nederlandse leger der achttiende eeuw*, Amsterdam 1898. Recentere voorbeelden zijn: J. Reschke, *Studien zur Geschichte der brandenburgisch-preussischen Heeresmusik*, Berlin 1936 (diss.); M. Wassberg, *Military music in Sweden: a historical survey with emphasis on the period 1500-1900*, Uppsala [1975] (diss.); en in onze streken: Ch. Philippon, *La musique militaire en Belgique 1830-1914*, Brussel 1979 (lic. verh.).

115. Wat de volks(muziek)kundige aandacht voor de militaire muziek betreft, zie bv. L. Wenzel, *Epochen der österreichischen Militärmusik*, in: Allgemeine Volksmusik Zeitung 14 (1964) p. 23-25; 70 vv.; A.V. Arendrup, *Militaermusik og Folkemusik*, in: Folkeminder 11 (1965) p. 1-32; G. Walsler, *Römische und gallische Militärmusik*, in: Festschrift Arnold Geering zum 70. Geburtstag, Bern 1972, p. 231-239; voorts Eckhardt (1978), Brixel (1982) en Kalisch (1986). Vgl. tenslotte zelfs een hymnologische blijf van interesse voor de militaire muziek bij Wittenberg (1982).

116. Vgl. bv. in België: E. Jacobs, *Nomenclature des sociétés musicales en Belgique*, Antwerpen 1853, en een van de vroegste periodieken aldaar: *Le Clairon, journal des sociétés musicales et réunions chorales*, Brussel 1854-1855. In Duitsland stamt de oudste blaas-muziekbond uit 1892, het is de Breisgau-Markgräfler-Musikverband dat als model dient voor vele daarna, vgl. Thelen (1976, p. 34). In ons land wordt de behoefte aan landelijke overkoepeling pas omstreeks 1910 gevoeld. Dan is het de Ned. Fed. van Harmonie- en Fanfaregezelschappen die in Utrecht wordt opgericht, niet lang daarna gevolgd door drie andere (een katholieke, een christelijke en een socialistische), vgl. Gedenboek KNF (1960, p. 48 vv.) en de KNF-jubileumnummers in: Muziek 56 nr. 23-24 (1980) p. 5 vv. en 61 nr. 1 (1985) p. 11vv.

echter uit het begin van onze eeuw. Die belangstelling kwam, net als die voor de vereniging in het algemeen, uit *sociologische* hoek. De al genoemde Staudinger was het toen, die als eerste in 1913 studie maakte van het verschijnsel 'muziekvereniging', en wel vanuit cultuursociologisch perspectief¹¹⁷. Een sociologische onderzoekstraditie op verenigingsgebied kwam echter, zoals we al zagen, pas na de laatste wereldoorlog op gang, en daarmee werd ook de muziekvereniging op den duur onderwerp van studie bij sociologen, antropologen, en zelfs bij pedagogen en onderwijskundigen, het eerst in Amerika, later ook in Europa¹¹⁸.

Ook de belangstelling van (*muziek*)*historici* voor het verschijnsel 'muziekvereniging' volgt dezelfde weg als die voor de vereniging in het algemeen: van uitsluitend aandacht voor de meer elitaire (genootschappelijke) exemplaren op dit gebied als ingang tot de studie van het algemene muziekleven¹¹⁹ naar aandacht voor de muziekvereniging als verschijnsel op zichzelf¹²⁰. Parallel aan deze ontwikkeling verschuift de exclusieve voorkeur voor de hogere ('klassieke') westerse muziekcultuur naar een interesse voor muzikaal gedrag in het algemeen, dit onder invloed van de 'socialisering' van de

117. Zie noot 23 hierboven. Staudinger bestudeert hierin de verschillende ontwikkelingsfasen van verenigingen, en neemt de zang- en muziekverenigingen in Zuidwest-Duitsland daarbij als voorbeeld.

118. Sociologische studies op dit gebied zijn bv. in Amerika: W.D. Allen, *Our marching civilization. An introduction to the study of music and society*, Stanford (Calif.) 1943; en vanaf 1965 de studies die worden gepubliceerd in de spreekbuis voor sociologisch en pedagogisch blaasmuziekonderzoek: *The Journal of Band Research* (Ames, Iowa). Voorts komt veel sociologisch muziekverenigingsonderzoek uit België, b.v.: *Sociologie de la musique populaire. Harmonies et Fanfares*. Journées d'études des 19, 20 et 21 mai 1967, Brussel 1971; en J. Aerts, *Kultuuroverdracht doorheen amateuristische muziekverenigingen*, Brussel 1978 (lic. verh.); vgl. voor ons land bv. Schilt (1969). Wat antropologische studies betreft, vgl. bv. H.G. Farmer, *Oriental influences on occidental military music*, in: *Islamic Culture* 15 (1941) p. 235-238; en bij ons recentelijk Boonzajer Flaes (1986). Onderwijskundige studies zijn vooral te vinden in de V.S. vanwege de schoolband-cultuur daar, bv. R. Tross, *The present status of bands and band department ensembles in higher education*, Colorado (State College) 1964 (diss.). En wat tenslotte de pedagogische invalshoek betreft, vgl. bv. R. Stapelberg e.a., *Grundfragen des bläserischen Musizierens der Jugend in unserer Zeit*, Freiburg i. Br. 1966; en H. Moog, *Der Einsatz von Blechblasinstrumenten in der Sonderpädagogik*, in: Suppan (1976a, p. 301-310); en bij ons bv.: P. van Mever, *Harmonie en fanfaremuziek*, in: *Volksopvoeding* 4 (1967) p. 209-220.

119. Vgl. Riemann (1967, p. 335-337) voor een buitenlands overzicht (historie en literatuur); en bij ons bv. J.C.M. van Riemsdijk, *Het stadsmuziekcollege te Utrecht. Een bijdrage tot de geschiedenis der toonkunst in Nederland*, Utrecht 1881; J.D.C. Dokkum, *Honderd jaar muziekleven in Nederland. Een geschiedenis van de Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst bij haar eeuwfeest, 1829-1929*, Amsterdam 1929; en voorts Van Wessem (1929, p. 89 vv.).

120. Vgl. bv. in het buitenland: G. Courroyez, *Etude sur les Musiques d'Harmonie*, Paris 1931; J.H. Elliott e.a., *The brassband movement*, London 1936; H. Egger, *Die Entwicklung der Blasmusik in Tirol*, Innsbruck 1952 (diss.); D.P. Swanzy, *The wind ensemble and its music during the French Revolution (1789-1795)*, Ann Arbor 1966 (diss); voorts Biber (1976), Blank (1976), Whitwell (1979), Taylor (1979) en tenslotte P. Ruhr, *Der Blasmusiker. Studien zur Geschichte und heutigen Struktur der Blasmusik im südbadischen Raum*, Freiburg i. Br. 1980 (diss). Voor ons land kan genoemd worden: Holemans (1943), Kaasjager (1971) en Van Mever (1974).

muziekwetenschap, met als exponenten: de ethnomusicologie en de muziek-sociologie¹²¹.

Tenslotte komt ook de *volkskundige* (des)interesse voor muziekverenigingen in grote trekken overeen met het eerder geschetste beeld van die voor de vereniging in het algemeen¹²². Wel besteden volks(lied)kundigen al vroeg aandacht aan vocale muziekverenigingen (volkszangverenigingen), maar dan gaat het minder om het verenigingsaspect dan om het (volkseigen) repertoire-aspect¹²³. Ook wordt er al omstreeks 1930 in het kader van de Duitse volkskunde-atlas een vraag uitgestuurd over zangverenigingen, maar de antwoorden erop worden pas in de jaren zestig uitgewerkt¹²⁴. Het zijn deze jaren zestig waarin het onderwerp 'vereniging', zoals we zagen, definitief zijn taboekarakter verliest en daadwerkelijk voorwerp van volkskundige studie wordt. Het zijn tevens de jaren van interdisciplinaire toenadering.

Wat de blaasmuziekvereniging betreft wordt die toenadering perfect gelymboliseerd in de persoon van de Oostenrijkse muziekhistoricus, volkskundige en zoon van een militair musicus W. Suppan. Vooral door zijn bemoeienissen wordt er in 1966 een 'Kommission zur Erforschung des Blasmusikwesens' opgericht. Hiermee krijgt de wetenschappelijke benadering van het fenomeen 'blaasmuziek' haar eerste Europese onderzoekskader¹²⁵. Begonnen met een aantal losse publikaties, leidt dit kader gaandeweg tot een internationale werkgroep, een vaste publikatiereeks, een blaasmuzieklexicon, een blaasmuziekarchief annex -museum, internationale

121. Vgl. Suppan (1976b, p. 15) in dit verband: "Grundsätzlich handelt es sich bei Blasmusik um eine Erscheinung, die für alle Bereiche der Musikwissenschaft von Interesse sein kann; für den historischen Zweig ebenso wie für den vergleichenden, für den sozialantropologisch orientierten ebenso wie für den systematischen." Vgl. voorts V. Karbusicky, *Empirische Musiksoziologie. Erscheinungsformen, Theorie und Philosophie des Bezugs 'Musikgesellschaft'*, Wiesbaden 1975. En voor ons land bv. de provinciale muzieklieven-studies van Zomerdijk (1981;1982) en Scherft (1984), die vooral muziekverenigingsstudies in sociaal-historisch perspectief blijken te zijn, met aandacht voor alle sociale geleidingen.

122. Vgl. bv. Galke (1983, p. 39-40) over de precare relatie tussen 'Volksgeist' en 'Militärmusik' bij oer-volkskundigen als W.H. Riehl.

123. Vgl. bv. Elben (1887, 1e dr. 1855, p. 413 vv.) en H. Münck, *Das Volkslied und der Männergesang*, in: *Nationalzeitung* 85 nr. 234 (1927) p. 1-2 (Beilage).

124. Bedoeld wordt vraag 141: 'Vereine (Kirchenchöre) und übrige Gesangsvereine', vgl. Grieshofer (1981, p. 11-12), die in dit verband trouwens ook soortgelijke vragen noemt in het kader van de Zwitserse en Oostenrijkse volkskundeatlas, resp in 1934 en 1955/56 uitgestuurd. Ook hier liet de verwerking van de antwoorden lange tijd op zich wachten.

125. De oprichting vond plaats in Sindelfingen (Z.-Dtsl.), voor verdere achtergronden zie: W. Suppan, *Die Kommission zur Erforschung des Blasmusikwesens*, in: *Die Musikforschung* 19 (1966) p. 421 vv.

conferenties, enz.¹²⁶. Voor de toekomst ligt er volgens Suppan (1976a, p. 8) toenemende interdisciplinaire samenwerking in het verschiet: "Naturgemäss wird sich dabei angesichts der Komplexität des (...) Gegenstandes ein breitgestreutes Spektrum wissenschaftlicher Forschungsdisziplinen (von der Musikwissenschaft über die Ethnologie, die Soziologie, die Psychologie bis zur Pädagogik) eröffnen und dieser Reihe ihr besonderes, charakteristisches Signum aufprägen".

Bij dit alles spelen vooral de blaasmuziekrijke Alpenlanden een voortrekkersrol; zelfs in het kader van de Oostenrijkse volkskundeatlas komt de blaasmuziekvereniging nu uitvoerig aan bod¹²⁷. Maar ook de Duitse volkskundigen zitten niet stil. Bestedde Freudenthal (1968) in zijn monumentale studie van het verenigingsleven in Hamburg al veel aandacht aan muziekverenigingen, in de jaren daarop verschijnen er steeds vaker volkskundige studies die zich speciaal op de blaasmuziekvereniging richten¹²⁸. Ook in andere landen is deze tendens waar te nemen, bijvoorbeeld in de V.S., Engeland, Frankrijk, België, en sinds kort ook in ons land¹²⁹. Bij ons wijdt

126. Bedoeld wordt achtereenvolgens: de oprichting in 1974 van de 'Internationale Gesellschaft zur Erforschung und Förderung der Blasmusik'; de na deze oprichting startende reeks *Alta Musica* (Hrsg. E. Brixel und W. Suppan, Tutzing 1976vv.), waarvan inmiddels een achttal delen verschenen zijn. Het congres waar dit alles besloten werd, vond overigens plaats in Graz (Oostenr.) 25-29 nov. 1974 (zie ook het *Mitteil.bl. d. Gesellsch. z. Erforsch. u. Förd. d. Blasmusik* nr. 1 vv. 1975 vv.); de referaten van dit congres vullen het eerste deel van de *Alta Musica*-reeks: Suppan (1976a). Met het blaasmuzieklexicon wordt bedoeld: Suppan (1976c); en wat het blaasmuziekarchief resp. -museum betreft: zie Zaubek (1976).

127. Vgl. bv. W. Biber, *Die Blasmusik in der Schweiz*, in: Schweiz. Archiv. f. Volksk. 59 (1963) p. 227-229; W. Suppan, *Vergangenheit und Gegenwart unserer Blasmusik*, in: Allgemeine Volksmusik Zeitung (Freiburg i. Br.) 15 nr. 10 (1965) p. 201-204; E. Schweighofer, *Traditionelle Elemente im Musikalischen Vereins- und Gemeinschaftsleben im Gebiet des politischen Bezirkes Judenburg*, Graz 1975 (diss.); voorts Rameis (1976); E. Egg, e.a., *Das grosse Tiroler Blasmusikbuch. Mit Ehrentafel der Tiroler Blasmusikkapellen*, Wien enz. 1979; en ook Herrmann-Schneider (1981), Brixel (1982) en Deutsch (1982). Wat het onderwerp 'blaasmuziekvereniging' in het kader van de Oostenrijkse volkskundeatlas betreft, zie Grieshofer (1981).

128. Vgl. bv. Mahling (1976), Blank (1976), Suppan (1977), Steegmann (1978), Wittstock (1981), Galke (1983), voorts W. Kleinschmidt, *Kulturelle Verflechtungen. Studienaufenthalte des volkskundlichen Seminars (Univ. Bonn) in Loutzen (Belg.) en Eckelrade (Ned.)*, in: Fachwerk 1 nr. 1 (1982) p. 32-36; en W. Suppan, *Blasmusik in Baden. Geschichte und Gegenwart einer traditionsreichen Blasmusiklandschaft*, Freiburg i. Br. 1983.

129. In de V.S. bestaat er al vanaf 1963 een Band Research Center (Univ. Maryland), en vanaf 1964 een *Band Research Journal*, vgl. Pieters (1981, p. 21); zie voorts bv. Whitwell (1979). Wat Engeland betreft, vgl. Pieters (1981, p. 20) over de recentelijke oprichting van een 'Band section' aan de Military Historical Society in London; vgl. voorts bv. Th. L. Cooper, *Brass bands of Yorkshire*, Clampham 1974, en D. Russell, *The popular musical societies of the Yorkshire Textile District 1850-1914. A study of the relationship between music and society*, York 1980 (diss.). Wat Frankrijk betreft, vgl. bv. A. Lebon, *Petite histoire des sociétés de musique populaire dans le Nord de la France*, Escaudin 1977. En wat België betreft, vgl. bv. P. Barkan, *Folklore Belgo-Roman: la musique populaire en Wallonie. Sociologie de la musique populaire. Harmonies et fanfares*, in: Revue de recherches ethnographiques de la Société d'Etudes Folkloriques du Centre Ouest 6 nr. 5 (1972) p. 346vv. en 7 nr. 1 (1973) p. 63vv.; voorts B. Renson, *Ontstaan van de muziekmaatschappijen en andere verenigingen in Tervuren*, in: De Brabantse Folklore 203 nr. 4 (1974) p. 246-283; en ook Soete (1974), Aerts (1980) en Pieters (1981), die bovendien verwijst (p. 9) naar een studiecentrum voor amateuristische blaasmuziek, gevestigd in Het Muziekcentrum te Kortrijk.

in 1981 het Nederlands Volkskundig Genootschap een van haar laatste landelijke bijeenkomsten geheel aan 'de blaasmuziek in Nederland en Vlaanderen', hetzelfde jaar resulterend in een gelijknamig themanummer van het tijdschrift *Neerlands Volksleven*¹³⁰. En een jaar later heeft een van de volkskundige bijdragen aan een interdisciplinair symposium (georganiseerd door antropologen) tot onderwerp: de blaasmuziekvereniging in Nederland¹³¹.

4. Ontstaan, ontwikkeling en verspreiding van de blaasmuziekvereniging

Tot dusver viel de nadruk vooral op het onderzoek als zodanig, niet op het resultaat ervan. In het nu volgende zal ik dan ook proberen het beeld van de blaasmuziekvereniging weer te geven, zoals dat uit het hierboven aangehaalde onderzoek naar voren komt.

De blaasmuziekvereniging zoals we die tegenwoordig kennen, gaat terug tot omstreeks het begin van de vorige eeuw. Rond die tijd verschijnen er op diverse plaatsen in Europa burgerlijke liefhebberij-muziekgezelschappen die zich uitsluitend van blaasinstrumenten bedienen. Deze groepjes amateur-musici verenigen een aantal ontwikkelingen in zich die al ver in de tijd teruggaan. Belangrijkste ontwikkelingslijnen zijn: a. die van de stedelijke beroepsmusici (de stadsspeellieden), b. die van de collegia musica (amateur-muziekgezelschappen van de hogere burgerij), en c. die van de leger- en schutterijmuziekkorpsen¹³². Ze vertegenwoordigen respectievelijk een lokaal element, een vrijetijds- en amateurelement, en een militair representatief element.

Om met de *stadsspeellieden* te beginnen, de opkomst van deze klasse van beroepsmusici hangt nauw samen met de opkomst van de steden in het algemeen. Met deze steden deed in de twaalfde en dertiende eeuw een derde macht naast adel en geestelijkheid haar intrede: het poorterschap. Deze derde macht oriënteerde zich in het begin vooral op de andere twee, zodat ook het vaste stedelijke dienstverband dat de (tot dan toe rondtrekkende) speellieden werd aangeboden alsmede de inhoud van hun functie gebaseerd waren op

130. Bedoeld wordt: *Neerlands Volksleven* 31 nr. 2-4 (1981) p. 3-32.

131. Bedoeld wordt: Fassaert (1982).

132. Sommige schrijvers, bv. Stollberg (1976, p. 16-27) en Taylor (1979, p.14 vv.), noemen als vierde ontwikkelingslijn ook nog groepen kerkmusici. In Nederland heeft echter het instrumentale musiceren in kerkelijk groepsverband nooit veel betekenis gehad. Wel ontstaan er in onze kerken vanaf de vijftiende eeuw meerstemmige vocale kapellen, maar die verdwijnen weer in de tijd van de Reformatie, vgl. Lingbeek-Schalekamp (1984, p. 12-14).

dezelfde gebruiken aan de adellijke hoven¹³³. Die functie was in de eerste plaats een signalerende, namelijk vanaf de torens door middel van trompet of ander vèrdragend blaasinstrument de burgerij op de hoogte houden van alles waar deze belang in stelde: brand, vijandelijke troepen, hoog bezoek, naderend slecht weer, het uur van de dag, enz. (vgl. de functie van het latere klokgelui¹³⁴). Een van de vroegste torenwachters van dit type moet die van Krakau geweest zijn omstreeks 1240, een van de laatste die in Alsfeld (Hessen) in 1921¹³⁵.

In de loop van de volgende eeuwen krijgt de functie van torenwachter een steeds ruimere (representatieve en recreatieve) inhoud, om tenslotte uit te monden in een functiesplitsing: die van torenwachter in engere zin en die van stadspijper. In ons land vindt die scheiding van functies bijvoorbeeld in Haarlem plaats omstreeks 1558 en in Groningen omstreeks 1589¹³⁶. Stadspijpers krijgen dan als taak om (met behulp van hun bazuin, bombarde, doedelzak, fluit, kromhoorn, schalmei, trompe, zink, enz.) aan bepaalde plechtige en feestelijke gebeurtenissen een gezamenlijke muzikale bijdrage te leveren. Ook vaste dagelijkse optredens kunnen tot hun taak behoren, zoals in de stad Linz (Oostenrijk): "Alle Tage dreimal (...) mit dem Zinken und Posaunen und zwar gegen die Stadt vier und gegen die Vorstadt zwei gute Stücke blasen"¹³⁷. In ons land heeft tot ver in de zeventiende eeuw bijna elke grote plaats zijn eigen (drie tot zes) stadsmusici. Kleinere steden als Brielle en Hoorn hebben soms wel een of twee trompetters in dienst voor de torenwacht, maar huren bij bijzondere gelegenheden speellieden van naburige steden¹³⁸.

133. Vgl. Lingbeek-Schalekamp (1984, p. 15), Altenburg (1979, p. 10-11; 21-22) en Van Anrooij (1986, p. 271) over de muzikale hofgebruiken als voorbeeld voor die van de middeleeuwse stad. Later (v.a. begin zestiende eeuw) zullen de rollen worden omgedraaid, dan stellen de vorsten alles in het werk om op muziekgebied niet bij de steden achterop te raken, vgl. Stollberg (1976, p. 23).

134. Zie D. Stockmann, *Die Glocke im Profangebrauch des Spätmittelalters*, in: G. Hilleström (ed.), *Studia instrumentorum musica popularis III*, Stockholm 1974, p. 224-232.

135. Vgl. Altenburg (1979, p. 9).

136. Vgl. Spruit (1969, p. 97), Schiller (1982, p. 9) en Bos (1985, p. 44). Algehele consensus over deze functiesplitsing bestaat er echter niet, zie bv. Lingbeek-Schalekamp (1984, p. 16): "Slechts bij uitzondering verkeert een stad in de gelukkige omstandigheid, dat ze de ambten van wachters en speellieden volledig kan scheiden"; zie ook Altenburg (1979, p. 21-22), die de scheiding van functies liever al van het begin af aan veronderstelt: de torenwachters zijn dan te vergelijken met de wachters aan het hof, en de stadspijpers met de hoftrompetters, tevens een statusverschil dus. Zie voorts Van Yperen (1966, p. 9) en Van Mever (1974, p. 17 vv.) over de verdere evolutie van individuele stadsspeellieden naar muziekensembles.

137. H. Commenda, *Volkskunde der Stadt Linz an der Donau*, Linz 1959, 2. Bd., p. 186 vv. (gecit. bij Grieshofer 1981, p. 31). Vgl. ook Van Wessem (1929, p. 40): "Zoo bezat b.v. Utrecht in de 16e eeuw stadsspeellieden, die door de stad werden gekleed en in dienst gesteld, om voor het stadhuis te spelen 'tot recreatie voor de eerlycke luyden die op de plaats gaan wandelen'."

138. Vgl. Lingbeek-Schalekamp (1984, p. 60-61) die een overzicht geeft van deze ensembles en hun activiteiten in de meeste grotere steden van ons land.

Dit musiceren in groepsverband neemt steeds verdienstelijker en zelfs virtuoze vormen aan, waardoor het muziekmaken geleidelijk zijn onaanzienlijke status kwijtraakt. Deze ontwikkeling wordt versneld door de algemene associatiegezindheid, die ook de stadsspeellieden ertoe brengt zich in gilden en broederschappen aaneen te sluiten¹³⁹. Instellingen als zangbroederschappen, leerlingkapellen, speelliedengilden, enz. ontstaan vanaf de vijftiende eeuw “tot maintien haers anbevolen ampts ende verdere oeffeninge in de musicale speel en blaesinstrumenten”, zoals het in het reglement staat van de verenigde stadsmuzikanten van Groningen¹⁴⁰. Opvallend is daarbij dat in veel Europese steden deze ontwikkelingen ongeveer gelijke tred houden. Salmen (1983, p. 8) benadrukt in dit verband de levendige communicatie die er ook toen al tussen de meeste grote steden bestond, mede dankzij weer andere musici: het legioen van rondtrekkende niet-gevestigde speellieden: “Es müssen mithin auch bedeutende nicht-kirchliche Kräfte tätig gewesen sein, die bereits im Mittelalter zwischen Nowgorod und der atlantischen Westküste neben Sachgüter auch Geistesgüter zum gemeinsamen Besitz nach Ost und West transportierten und austauschten. Die fahrenden Musiker gehören zu denen, die an diesem Verbindungen herstellenden Prozess beteiligt waren”.

De geleidelijke statusverhoging van de stadsmusici en daarmee van muziekbeoefening in het algemeen¹⁴¹ viel samen met een toename aan vrije tijd onder de gegoede burgerij. Nafolging van het steeds verfijndere ensemble-spel van de stedelijke beroepsmusici kon dan ook niet uitblijven¹⁴². Hiermee stuiten we op de tweede genealogische lijn die naar de latere blaasmuziekvereniging voert. Vanaf de zestiende eeuw ontstaan namelijk de eerste burgerlijke liefhebberijmuziekgezelschappen: de *collegia musica* (in Italië ook wel ‘academia’ genoemd, in Vlaanderen ‘academie van musicque’, en bij ons o.a. ‘musicq collegie’). Het oudste van deze gezelschappen in ons land is wel het Arnhemse ‘St. Cecilia’, dat in 1591 werd opgericht. Daarna volgden Amster-

139. Vgl. S. Reynolds, *Kingdoms and communities in Western-Europe, 900-1300*, Oxford 1984, die de gedachte centraal stelt dat de middeleeuwers van hoog tot laag één assumptie gemeen hadden: ‘a drive to association’.

140. H. O Feith, *Muzikanten en de beoefeningen der muziek in Groningen*, in: Bijdr. gesch. en oudheidk. inz. v.d. prov. Gron. 2 (1865) p. 1-20, 5vv. (gecit. bij Lingbeek-Schalekamp 1984, p. 109). Vgl. voorts Riemann (1967, p. 1082-1084) voor de internationale, en Spruit (1969, p. 77-93; 78) en Lingbeek-Schalekamp (1984, p. 108-113) voor de Nederlandse situatie op dit gebied vanaf de vijftiende eeuw. Zie ook: R. Lach, *Zur Geschichte des musikalischen Zunftwesens*, Wien 1923; en M. Wolschke, *Von der Stadtpfeiferei zur Lehrlingskapelle und Sinfonieorchester*, Regensburg 1981.

141. Vgl. W. Salmen (Hrsg.), *Der Sozialstatus des Berufsmusikers vom 17 bis zum 19. Jahrhundert*, Kassel 1971 (herdr. 1982).

142. Vgl. bv. Taylor (1979, p. 15): “For each group of efficiently organised and run waits (...) there were probably scores of imitative ensembles, providing functional music of one sort or another for their local town or even village”.

dam, Utrecht, Leeuwarden, Leiden en andere plaatsen¹⁴³. Opvallend is de bereidwilligheid waarmee de stadsoverheid aan dit soort colleges vaak financiële tegemoetkomingen, oefenruimte en zelfs een of meer stadsmusici ter assistentie afstond. In Hoorn was een der stadsmusici in 1619 bijvoorbeeld gehouden om “de musicijns op alle hare comparitien ter camere te adsisieren met syn persoon ende conste”¹⁴⁴. Het is een aanwijzing dat in deze collegia musica niet de minsten onder de burgers hadden plaatsgenomen. Een andere aanwijzing vormen de bekende Hollandse schilderijen waarop deze ‘liefhebbers van de musyck’ staan afgebeeld, musicerend in kleine vocale of instrumentale ensembles rondom de clavecimbel¹⁴⁵.

De collegia musica vertonen door hun liefhebberij-karakter al enige gelijkenis met de latere negentiende-eeuwse burgerlijke blaasmuziekverenigingen, maar van een speciale voorkeur voor één type instrument (b.v. het blaasinstrument) is nog geen sprake¹⁴⁶. Ook blijven de collegia lange tijd een typisch elitaire heren-aangelegenheid, waar de gewone burgerij (zelfs als toehoorder) niet aan te pas kwam¹⁴⁷. Het samenklinken van gelijksoortige instrumenten gaat echter (onder invloed van de meerstemmige zang) steeds meer het algemene klankideaal bepalen. Langzamerhand ontstaan er dan ook hele instrumentfamilies (sopraan, alt, enz.) en groeit er behoefte aan specialisatie¹⁴⁸. In de loop van de achttiende eeuw worden dan enerzijds muziekgenootschappen (of -sociëteiten) opgericht die zich gaan inzetten voor verbetering van het algemene stedelijke muziek- en concertleven¹⁴⁹, anderzijds ontwikkelen zich uit de collegia musica muziekgezelschappen die zich

143. Vgl. Riemann (1967, p. 178) voor het collegium musicum als internationaal verschijnsel, en Van Wessem (1929, p. 44-45), Vlam (1950, p. 223) en Balfourt (1981, p. 21-26; 22) voor de Nederlandse situatie.

144. Protocol notaris Barend Hofmeester, nr. 2256, Rijksarchief Haarlem (geciteerd bij Vlam 1950, p. 223). Vgl. ook de zeventiende-eeuwse voorbeelden die Lingbeek-Schalekamp (1984, p. 63-64) voor ons land geeft, t.w. voor Dordrecht, Utrecht, Nijmegen, Arnhem en Middelburg.

145. Vgl. Van Wessem (1929, p. 45).

146. Vgl. Salmen (1983, p. 73) die enkele voorbeelden geeft van instrumentbezettingen bij muzikaal samenspel in deze tijd.

147. Weliswaar groeien uitvoeringen van collegia musica in de zeventiende eeuw soms uit tot publieke concerten, maar deze zijn dan wel hoofdzakelijk gericht op de gegoede burgerij, vgl. Lingbeek-Schalekamp (1984, p. 5). Zie in dit verband ook V. Gladstone, *The story of the noblemen's and gentlemen's club*, Z.p. 1931.

148. Vgl. Suppan (1976c, p. 28), en ook Bos (1985, p. 45): “Het polychrome klankideaal (...) moest plaatsmaken voor meer zinnenstrelende (...) muziek. Dat werd mogelijk gemaakt door het ontstaan van instrumentfamilies”.

149. Bv. de Wiener Tonkünstlersozietät (1771) en bij ons Felix Meritis in Amsterdam, vgl. Riemann (1967, p. 335-336). Zie ook Vlam (1950, p. 227) over de evolutie van collegium musicum naar orkestvereniging in andere grotere steden in ons land, zoals Arnhem en Utrecht. Hier kwamen dan vaak concertzalen uit voort en ook instituten voor muziekondericht, vgl. Keldany-Mohr (1977, p. 46-47; 95-96). Zie ook Zomerdijs (1981, p. 11; 66; 79) over het verband tussen deze (muziek)genootschaps- en sociëteitsbeweging en het groeiende politieke en maatschappelijke bewustzijn van de burgerij, bij ons gepaard gaande met de opkomst van het patriottisme en het verzet tegen het regentendom.

gaan toeleggen op specifieke instrumentbezettingen (bv. alleen blaasinstrumenten). Deze laatste categorie vormde een belangrijke voedingsbodem voor de eerste burgerlijke harmonie-ensembles. Hun populariteit laat zich wel aflezen uit de speciale muziek die er voor werd gecomponeerd (bv. Mozarts K. 475 en K. 488) of gearrangeerd (bv. Beethovens eigen bewerking van op. 84 en 91 "für vollständige Türkische Musik")¹⁵⁰.

Met deze laatste term ('Türkische Musik'), die verwijst naar een oriëntaalse achtergrond van de westerse blaasmuziek, belanden we meteen bij de derde ontwikkelingslijn, die van de *militaire muziek*. Het militaire element namelijk in repertoire, aankleding en optreden van de burgerlijke harmonie en fanfare, voorts de representatieve functie in de lokale gemeenschap, en ook de voorkeur voor instrumenten die het in de buitenlucht goed doen, al deze inbreng is terug te voeren tot het militaire blaasorkest. Deze derde verwantschapslijn is wel het meest treffend, daarom zal ik er iets langer bij stilstaan.

In literatuur waar men terug wil gaan tot de wortels van de militaire muziek, benadrukt men meestal het onafscheidelijke van geluidssignalen en oorlogsvoering. Pieters (1981, p. 11) gaat daar wel heel ver in als hij stelt: "Voor zover de geschiedenis kan nagaan heeft de mens het nooit zonder muziek kunnen stellen; spijtig genoeg ook nooit zonder wapens. Beide begrippen werden dan ook van oudsher gekombineerd". Andere schrijvers maken dit verband aannemelijker door te betogen dat er geen oorlog te voeren zou zijn zonder de mogelijkheid om: a. iedereen op hetzelfde moment het signaal tot aanval of tot terugtrekken te geven, en b. met opzweepende geluiden de vechtlust bij de eigen troepen aan te wakkeren en tegelijkertijd de vijand af te schrikken. De signaalgevers bij militaire operaties hadden dan ook (tot aan het elektronische tijdperk) een belangrijke functie en hielden zich meestal op in de buurt van de bevelhebber. In de late middeleeuwen komt er met het gebruik van de trommel een functie bij: het begeleiden van de troepen op weg naar het strijdtoneel. De eerste stap was daarmee gezet naar een mechanisering van het leger. Voortaan werd er namelijk gemarcheerd. Spoedig daarna doet ook de fluit zijn intrede, om aan het monotone ritme van de trommel een melodie toe te voegen, het eerst bij de beroemde Zwitserse infanterie uit de vijftiende eeuw. Zwitserse huurlingen in vreemde krijgsdienst moeten het vervolgens geweest zijn, die deze trommen en pijperfluiten en daarmee de eerste legermuziek in heel Europa hebben verspreid¹⁵¹.

De signalisten (trompetters en paukers) behielden intussen hun hoge status (ook letterlijk, nl. gezeten te paard), terwijl de trommers en pijpers tot het

150. Vgl. W. Middelhoven, *Het blaasensemble omstreeks 1800*, in: Mens en Melodie 31 nr. 10 (1976) p. 311-316; en voorts Janetzky (1979, p. 135) en Andriessen (1984 p. 378-380).

151. Vgl. Van Yperen (1966, p. 8-9) en Bos (1985, p. 14).

voetvolk (ook figuurlijk) behoorden¹⁵². Deze status- en functieverdeling veranderde pas toen men van gelegenheidslegers overging op staande legers. Legers, speciaal voor één bepaalde oorlog op de been gebracht, maakten toen plaats voor legers die men permanent beschikbaar had, niet alleen om ten allen tijde direct militair te kunnen optreden, maar ook om er mee te kunnen dreigen (bij wijze van machtsuitoefening op afstand). In deze staande (gekozernerde) legers begeleidde het geluid van blaas- en slaginstrumenten het hele leven in de kazerne. Elke gezamenlijke actie werd uitgelokt door een veelheid van instrumentale geluiden. De kazernetamboer was “een persoon die door 't gerucht van sijn trommel den soldaat tot sijn plicht vermaant of hem eenige nieuwe orde bekend maakt”, schreef Steeman in 1686 in zijn handboek ten behoeve van de gevechtsskunde¹⁵³.

Juist door het belang van deze kazernesignalisten werden er, naarmate de legers groeiden, steeds meer van aangesteld. Naast het functioneel gebruik van de instrumenten ontstond er toen ook behoefte aan muziekbeoefening ter verstrooiing. Deze ontwikkeling was de regimentsleiding over het algemeen niet onwelgevallig. Niet alleen werd er zo een belangrijke mogelijkheid tot verpozing geschapen voor de (vaak ongedurige) manschappen, maar ook kon de eigen glorie nu van tijd tot tijd extra worden opgeluisterd, bijvoorbeeld bij ontvangsten, parades en andere plechtigheden, net zoals dat in het hofleven gebruikelijk was¹⁵⁴. Omdat elk regiment in deze tijd een privé-aangelegenheid van de regimentscommandant was, werd ook het muziekensemble uit eigen middelen betaald. In de tijd waarin de eerste marsen ontstonden (waarschijnlijk omstreeks de dertigjarige oorlog, 1618-1648, toen er veel en lang gemarcheerd moest worden), kreeg elk regiment dan ook zijn eigen mars die de naam droeg van de commandant¹⁵⁵.

Ook van het oorlogsbedrijf zelf gaat muziekbeoefening nu een geïntegreerd onderdeel uitmaken. Muziek moet de eigen troepen motiveren bij het marcheren, ze aanmoedigen op het slagveld, de vijandelijke troepen intimideren, bij terugtocht de gewonden en uitgeputten tot volhouden oppeppen, bij overwinning de feestroes muzikaal omlijsten, de gesneuvelden stemmig naar hun laatste rustplaats begeleiden. Muziek (of liever: georganiseerd geluid) als

152. Vgl. Brixel (1982, p. 14-18) en Salmen (1983, p. 76) over de middeleeuwse voorlopers van het militaire orkest en over het verschil in aanzien tussen cavalerie- en infanterie-instrumentalisten.

153. J. Steeman, *Werken van Mars, of de konst des oorlogs, tevens dienende voor de zee-soldaten* (gecit. bij Van Yperen 1966, p. 15).

154. Vgl. Rameis (1976, p. 18): “Die Regimentsinhaber suchten es wohl dem übrigen Adel gleichzutun”. Zie ook Suppan (1976b, p. 28) en Brixel (1982, p. 27-29) in dit verband.

155. Vgl. Van Yperen (1966, p. 14), Schiller (1982, p. 10) en Bos (1985, p. 18-19) over het ontstaan van de eigen trommarsen en marsmelodieën van de regimentscommandanten, vooral bekend uit de tijd van de Spaanse succesieoorlog (1702-1713). Zie ook Enschedé (1912, p. 17 vv.) voor de ontwikkeling van de legermuziekmars sindsdien.

factor in de oorlogsvoering heeft vooral een oosterse achtergrond. Met de Turkse belegering van Wenen in 1529 leerde het Westen voor het eerst de aanwezigheid op het strijdtoneel kennen van een grote groep ritmisch samenspelende militaire musici, en vooral het effect daarvan. Dat effect gold niet alleen het moreel van de aangevallenen, maar ook dat van de Turkse aanvallers zelf. De uitwerking van deze zgn. Janitscharen-muziek op hun eigen vechtlust was namelijk bijzonder opzwepend, de uitwerking op de tegenstander juist schrikwekkend en demoraliserend. Dit laatste kwam niet alleen door de onbekendheid met het Turkse slaginstrumentarium (grote trom, bekken, tamboerijn, cymbaal, triangel, enz.), maar ook door de massaliteit en de perfecte organisatie ervan¹⁵⁶. Bij de tweede belegering in 1683 was het verrassingseffect minder groot, maar nu waren het de vele achtergebleven muziekinstrumenten van de verslagen Turkse troepen, die voor een wel heel tastbare kennismaking met de Turkse militaire muziektraditie zorgden. Dat deze traditie tot de verbeelding moet hebben gesproken, blijkt wel uit het feit dat de meeste West- en Middeneuropese legers hun militaire muziek vanaf die tijd naar Turks model gingen reorganiseren. Zelfs ging men zo ver om negers ('moren')¹⁵⁷ aan te stellen voor het bespelen van de tamboerijn en het dragen van de schellenboom. Zo werd 'Feldmusik' gaandeweg 'Türkische Musik' (koperen en houten blaasinstrumenten gecombineerd met slagwerk): in Polen vanaf 1720, in Rusland vanaf 1725, in Oostenrijk vanaf 1741, spoedig daarna ook in Pruisen, en in Nederland vanaf het begin van de negentiende eeuw¹⁵⁸.

Bij ons zijn militaire muziekkapellen pas officieel bekend vanaf 1771, officieus echter al vanaf het begin van de tachtigjarige oorlog¹⁵⁹. Deze officieuze muziekensembles zijn administratief onbekend, omdat ook in ons land de inrichting van de regimenten lange tijd werd overgelaten aan de regimentsleiding. De regimentsmuziek was ook hier meestal een liefhebberij van de commandant, zij het een liefhebberij op bescheiden schaal. Eugenius van Savoye, in 1725 in Kortrijk ingekwartierd, had negen muzikanten in dienst. De Hollandsche en Zwitsersche gardes telden in 1752 ieder niet meer dan acht

156. Vgl. Degele (1937, p. 111-112) over de herkomst van deze Janitscharenmuziek (regeringstijd van sultan Urchan 1326-1359) en over de indruk die deze muziek al veel eerder op de Europese grensstaten maakte, maar nog niet tot navolging leidde.

157. Vgl. Rameis (1976, p. 25), Brixel (1982, p. 59) en bij ons Bos (1985, p. 22) over de functie van deze 'moren', nl. om de echtheid te bewijzen van het oriëntaalse element in deze korpsen, maar ook als symbool (mascotte) van de banden met de overzeese koloniën.

158. Vgl. Riemann (1967, p. 423), Rameis (1976, p. 25) en Brixel (1982, p. 22-23) over deze 'Turkse reorganisatie' van de Europese legerorkesten vanaf ca. 1690. Vgl. bij ons Van Yperen (1966, p. 20-21) en Pieters (1981, p. 13-14).

159. Vanaf ca. 1568, omdat er toen voor het eerst Nederlandse legeronderdelen werden samengesteld, en het internationaal al gewoonte was om musici in dienst te hebben, vgl. Enschedé (1912, p. 9-10), Van Yperen (1966, p. 11) en Bos (1985, p. 15vv.).

instrumentalisten¹⁶⁰. Muziek bij de soldatesk georganiseerde schutterij is bij ons eveneens pas officieel bekend vanaf de patriottentijd¹⁶¹.

Behalve ontwikkelingen van algemeen militaire aard zijn ook verbeteringen op instrumentgebied belangrijke mijlpalen in de geschiedenis van de militaire muziek¹⁶². Zo worden de schalmeien, omdat ze moeilijk te bespelen zijn en bovendien "in der Nähe auf eine gar unangenehme Art die Ohren füllen"¹⁶³, overal in Europa vervangen door hobo's zodra deze in Frankrijk (in de tijd van Lodewijk XIV) ten tonele verschijnen. In elk militair orkest ontstaat dan naar Frans voorbeeld een vaste kern van 'Hautboisten', waar later weer de typische miniatuur-regimentskapel van de Rococo-tijd uit voortkomt, bestaande uit twee hobo's, twee hoorns en twee fagotten¹⁶⁴. Ook de klarinet vindt in de loop van de achttiende eeuw overal ingang en geeft het blaasmuzeikorkest de klankeenheden en bewegelijkheid van het grote strijkorkest¹⁶⁵. Militaire muziek is daarmee gelijkwaardig geworden aan kunstmuziek, en componisten gaan ook voor militaire ensembles muziek schrijven (vgl. J.P. Kriegers 'Lustige Feld-Music', J. Haydn's 'Feld-Parthien', enz.)¹⁶⁶. Toevoeging van het Turkse ritme-instrumentarium maakt van het hautboisten-ensemble tenslotte het militaire orkest, zoals we dat nu nog steeds kennen¹⁶⁷.

Het echte tijdperk van de militaire muziekkorpsen is de negentiende eeuw. In deze eeuw verliest het militaire orkest weliswaar veel van zijn militaire functies, maar het krijgt er een veelvoud van civiele functies voor terug. Frankrijk gaat hierin voorop. Massafeesten gaan daar tijdens de revolutiejaren een belangrijke rol spelen bij de instandhouding en verspreiding van het revolutionair elan. Militaire en andere orkesten worden daarbij ingeschakeld en bij bepaalde gelegenheden zelfs samengevoegd tot mammoet-orkesten. Zo telt het Parijze conservatoriumblaasorkest, dat permanent ter beschikking

160. Vgl. Enschedé (id.).

161. Vgl. bij ons Enschedé (id.) en Bos (1985, p. 48-49); en in het buitenland E. Schneider, *Schützenwesen im Bodenseeraum*, in: Brixel (1984, p. 123-134; 124 vv.), die al vanaf de vijftiende eeuw bij schutterijen vast aangestelde speellieden signaleert.

162. Vgl. Suppan (1976c, p. 40-47) voor een overzicht van de veranderingen in de bezetting van militaire muziekensembles vanaf 1674, verdeeld over de verschillende Europese landen.

163. H. von Fleming, *Der vollkommene deutsche Soldat*, Nürnberg 1726, p. 81 (gecit. bij Rameis 1976, p. 17).

164. Vgl. Biber (1976, p. 132-133) over de ontwikkeling van de hobo in Frankrijk en over de voorbeeldwerking van de Franse 'Hautboisten' voor de Engelse, Beierse, Pruisische, Oostenrijkse en Italiaanse regimenten. Zie ook W. Braun, *Entwurf für eine Typologie der 'Hautboisten'*, in: W. Salmen (Hrsg.), *Der Sozialstatus des Berufsmusikers vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Kassel etc. 1971, p. 42-63.

165. Vgl. Suppan (1976c, p. 54) over de met elkaar vergelijkbare functie van violen en klarinetten in resp. een symfonie- en een blaasorkest. Zie ook Van Wessem (1929, p. 87) over de samenstelling van het moderne strijkorkest aan het eind van de achttiende eeuw.

166. Brixel (1982, p. 58).

167. Vgl. Biber (1976, p. 133-134) en Rameis (1976, p. 21-24) over deze evolutie van ensemble naar korps.

stond van de revolutionaire feesten, een aantal van ca. honderd man (ter vergelijking: in 1762 bestond een Frans hoboïstenkorps nog uit welgeteld acht man)¹⁶⁸.

Napoleon is degene die vervolgens inziet dat het prestige- en propaganda-element van militaire muziek behalve voor binnenlands gebruik ook goede diensten kan bewijzen in het buitenland. Een leger in onafzienbare kolonnes, op regelmatige afstanden onderbroken door muziekkorpsen met overdonderende militaire muziek, doet enerzijds de vijand twifelen aan het nut van zijn tegenstand en zal anderzijds de burgerbevolking winnen voor de Franse 'bevrijding', moet zo ongeveer zijn redenering zijn geweest¹⁶⁹. Overal in Europa trokken de Franse militaire muziekkorpsen met de Napoleontische legers mee en hebben zo niet alleen als voorbeeld gediend voor de militaire muziek in andere landen, maar ook inspirerend gewerkt op het ontstaan van de eerste imitatie-militaire orkestjes: de burgerlijke blaasorkesten¹⁷⁰. Wat de Bataafse Republiek betreft, deze had met Frankrijk een aanvallend en verdedigend verbond gesloten en kreeg dientengevolge grote contingenten Franse soldaten (tot een totaal van 25.000 man) op haar grondgebied ingekwartierd. Omvorming van ons militair apparaat (inclusief legermuziek) naar Frans model kon dan ook niet uitblijven¹⁷¹.

Zelfs na de Revolutionaire en Napoleontische tijd heeft de Franse invloed nog lang doorgewerkt. Talloze militaire musici, werkloos geworden na het beëindigen van de lange reeks oorlogen (1790-1815), zochten nu in het burgerbestaan een passende muzikale werkkring. In Engeland gaat in deze tijd dan ook de brassbandbeweging van start door toedoen van al die "musicians, along with the rest of the soldiery, who found themselves at home with little or nothing to do but dwell upon memories", aldus Taylor (1979, p.17). Ook in Oostenrijk en Zwitserland geven de weergekeerde

168. Vgl. Whitwell (1979) die in chronologische volgorde uitgebreid alle revolutionaire muziekspektakels behandelt: vanaf 14 juli 1790 (de eerste verjaardag van de Bastille) tot aan 27 juli 1798 ('Festival de la Liberté des Arts'). Zie voorts in dit verband Biber (1976, p. 135), De Keyser (1980, p. 46) en Pieters (1981, p. 14-15).

169. Vgl. Van Yperen (1966, p. 18). Zie ook Rösing (1975, p. 141) over (militaire) orkesten als "klingende Statussymbole" en "Representation der Macht" in het algemeen.

170. Behalve als voorbeeld kwam de Napoleontische invloed ook tot stand via inlijving van de vele buitenlanders in de Franse legers en de beslissing van Napoleon dat elke garnizoensstad (ook in bezet gebied) zijn eigen militaire kapel moest hebben, vgl. Pieters (1981, p. 24-25;27). Zie in dit verband ook Zomerdijk (1981, p. 150-151) over Napoleons denkbelden m.b.t. het beïnvloeden van de volksmentaliteit door "het aankweken van moed en heldhaftigheid middels de pompa van een met tromgeroefel en trompetgeschal aangevulde muziek". Vgl. voorts W. Deutsch, "Bonaparte de la marche". *Musikalische-Nachweise zu den Anfängen der Blasmusik in Vorarlberg*, in: Österr. Musikzs. 32 (1977) p. 383-395.

171. Vgl. Van Yperen (1966, p. 18).

militaire musici de stoot tot oprichting van menig burgerlijke muziekkapel¹⁷². In Duitsland is het niet anders, maar hier zijn het ook de hofmusici (in de revolutiejaren werkloos geworden na het verdwijnen van het feodale dienstverband) die naar nieuw emplot uitzien, en dat bijvoorbeeld vaak in ons land vinden. Dit laatste geldt vooral vanaf 1819, als er in het kader van de algehele reorganisatie van het Nederlandse leger bijna driehonderd muzikanten en zeventien kapelmeesters gezocht worden voor de nieuw op te richten zeventien stafmuziekkorpsen van de infanterie¹⁷³. Overigens was deze toevloed van Duitse musici volgens Reeser (1950, p.15) een "invasie van een weliswaar vreedzame maar cultureel lang niet ongevaarlijke vijfde colonne"¹⁷⁴.

In de meeste studies over militaire muziek volgen de ontwikkelingen elkaar nu snel op. Het aantal militaire muziekkorpsen breidt zich overal sterk uit (in Duitsland bv. tot 560 orkesten met 157.000 musici in 1914)¹⁷⁵. Van een privé-onderneming groeit het militaire orkest uit tot een staatsaangelegenheid, met alle reorganisaties en standaardisaties van dien¹⁷⁶. Nieuwe vindingen op instrumentgebied worden aan de lopende band geïntroduceerd: eerst het kleppensysteem, daarna het ventielsysteem (zodat er nu ook chromatische toonladders gespeeld kunnen worden), vervolgens hele nieuwe instrumentenfamilies (b.v. de saxhoorn en de saxofoon), enz.¹⁷⁷. En ook doet het

172. Vgl. voor Oostenrijk: Schneider (1976, p. 160), Grieshofer (1981, p. 34) en Brixel (1982, p. 71), die er overigens op wijzen dat ook andere (meer praktische) factoren meewerkten, bv. dat teruggekeerde 'Napoleonkämpfer' vaak blaasmuziekinstrumenten meebrachten, die als vanzelf de oprichting van een burgerlijk blaasorkest uitlokten. Voor Zwitserland vgl. Biber (1976, p. 136-137), voor België Crasborn (1981, p. 4). Zie ook Mahling (1978, p. 107-111) over de relatie tussen werkloze militaire musici en de opkomst van de fabrieksorkesten.

173. Van de zeventien aangestelde kapelmeesters waren er twaalf van Duitse afkomst, vgl. Van Yperen (1966, p. 27vv.).

174. Vgl. ook Zomerdijk (1981, p. 4) over deze Duitse invloed op het Noordbrabantse muziekleven in de vorige eeuw.

175. Vgl. Degele (1937, p. 158; 203). Ook de orkesten zelf worden steeds groter: "Die grosszügige Ausstattung der einzelnen Orchester bezeugt es: das Militärmusikwesen hatte damals einen Höhepunkt erreicht", zegt Suppan (1976c, p. 46-47).

176. Reorganisaties die volgens Suppan (1976c, p. 30) vooral neerkwamen op: standaardisatie van de stemming der instrumenten, standaardisatie van de orkestbezetting (zodat orkesten ook met elkaar konden musiceren) en bestrijding van persoonlijke uitwassen onder de regimentscommandanten (bv. de steeds uitbundiger fantasie-uniformen van de musici). Vgl. Brixel (1982, p. 91-92) en Rameis (1976, p. 29 vv.) over de ontwikkelingen op dit punt in Oostenrijk; en voorts Riemann (1967, p. 572) die als belangrijkste hervormers noemt: Wiprecht in Duitsland vanaf 1838, Leonhardt in Oostenrijk-Hongarije vanaf 1851, Mercadente in Italië vanaf 1856, en als belangrijkste prikkel tot reorganisatie in Engeland: de oprichting van de Royal Military School of Music in 1857. Zie ook Suppan (1976c, p. 46-47) voor vergelijkende internationale overzichten van toenemende standaardisatie en orkestuitbreiding in deze periode.

177. Vgl. Suppan (1976c, p. 39) over deze snelle opeenvolging van technische verbeteringen; en bij ons De Keyser (1980, p. 47vv.), Crasborn (1981, p. 10), Pieters (1981, p. 15-16) en Stalmeier (1985, p. 20-21). Over de rol van de opkomende muziekinstrumentindustrie hierbij, zie: M. Haine, *De makers van blaasinstrumenten in België van de 18e tot 20ste eeuw*, in: Aerts (1980), p. 33-44).

internationale concours- en festivalwezen zijn intrede, en daarmee het wedstrijdement¹⁷⁸. Allemaal ontwikkelingen die niet alleen de militaire muziek zelf ten goede komen, maar ook een democratisering van de muziek in het algemeen bewerkstelligen. Iedereen kan nu via de talloze publieke optredens kennismaken van de officiële muziek van zijn tijd¹⁷⁹: “die Regimentsbanden sind wahre musikalische Missionäre, welche in stumme Gegenden mit Sang und Klang einziehen, das fröhliche Evangelium der Kunst zu predigen”, schrijft E. Hanslick in 1870¹⁸⁰. Iedereen kan nu ook zelf op de gemakkelijke te bespelen blaasinstrumenten muziek gaan beoefenen¹⁸¹. En wat de burgerlijke blaasmuziekverenigingen betreft: de genoemde openbare optredens¹⁸², de verouderde en afgedankte militaire blaasinstrumenten en uniformen die in het burgerlijk circuit terechtkwamen¹⁸³, de militaire musici zelf die ‘erbij

178. “There is no doubt that when the contests first began, in the middle of the nineteenth century, they proved a unifying and energising force which helped to give bands and banding an essential identity”, aldus Taylor (1979, p. 32) over de “contest-movement” in Engeland; zie ook Sadie (1980, p. 212) in dit verband. Wat het vasteland betreft signaleert Pieters (1981, p. 15-18) al een internationaal toernooi in 1827 in La Villette (Parijs). Het meest genoemde is echter dat van 1867 in Parijs, waar t.g.v. de wereldtentoonstelling tien Europese militaire kapellen (600 muzikanten) optraden, vgl. ook Degele (1937, p. 128-130) en De Haan (1976, p. 31) over resp. de Duitse en de Nederlandse prestaties daar. Vijf jaar later werd overigens de oceaan overgestoken en verzamelden de bekendste korpsen van de wereld zich in Boston (USA) op het vredesfestival. In ons land beginnen de concoursen in 1886 in Valkenburg, vgl. Crasborn (1981, p. 9).

179. Volgens R.F. Camus, *The Military Band in the United States Army prior to 1834*, New York 1969 (diss.) p. 119, was deze publieke functie al omstreeks 1780 gemeengoed in alle Europese hoofdsteden. Vgl. ook Brixiel (1982, p. 63) over het ontstaan van het fenomeen ‘openbaar concert’ door toedoen van de militaire orkesten, in Oostenrijk vanaf ca. 1800. Zie bij ons Zomerdijk (1982, p. 178-180) over de rol van de muzikent of -kiosk bij de democratisering van de muziekcultuur, en ook G. Renoy, *Maar waar zijn de kiosken van vroeger?*, in: Aerts (1980, p. 9-12) Wat het kennismaken van de officiële muziek betreft, bewerkingen daarvan voor blaasorkest waren begrijpelijkerwijs veel populairder dan speciaal voor de blaasorkesten geschreven muziek, vgl. C.-H. Mahling (1979, p. 137vv.). Overzichten van het doorsnee-repertoire van militaire en burgerlijke blaasorkesten in deze periode bij ons geven Van Yperen (1966, p. 127-130), F. Leclercq, *Het repertoire*, in: Aerts (1980, p. 55-58), Zomerdijk (1981; 1982, op vele plaatsen) en Stalmeier (1985, p. 24-25).

180. E. Hanslick, *Österreichische Militärmusik*, in: Aus dem Concertsaal, Wien 1870, p. 52 vv. (gecit. bij Rameis 1976, p. 10). Vgl. ook Philippon (1980, p. 26): “Voor de grote massa is muziek synoniem met de militaire kapel, die in haar ogen ‘de kunst’ vertegenwoordigt: deze kapellen (...) vervullen in zekere zin een inwijdende taak”. Over de blaasmuziek-orkesten in het algemeen zegt Suppan (1976c, p. 18; 60) dat ze “mehr für die Verbreitung der Meisterwerke der Wiener Klassik und Romantik geleistet [haben] als irgend eine andere Institution - und sie haben diese Musik an Bevölkerungsschichten herangetragen, die sonst allein mit spärlichen Kirchenmusik sowie mit einzelnen Volksmusikanten oder Tanzgruppen Kontakt hatten”; zie ook Galke (1983, p. 36) in dit verband.

181. Vgl. Biber (1976, p. 137) en bij ons Zomerdijk (1982, p. 6-7) over de samenhang tussen de ontwikkeling van de ventielinstrumenten, de opkomst van de fanfare en de democratisering van de muziekbeoefening.

182. Zie noot 179 hierboven, en ook Zomerdijk (1981, p. 148-149) die het inspirerende van het voorbeeld van het militaire orkest, i.t.t. b.v. het collegium musicum, toeschrijft aan het verschil tussen de openbaarheid van de een en de beslotenheid van de ander.

183. Vgl. Gstrein (1985, p. 56) over de invloed van de dienstplicht van de militaire muziek op de muzikale smaak van de burgerij; en Boonzajer Flaes (1986, p. 41) over de rol van militaire blaasinstrumenten bij het ontstaan van de burgerlijke ‘Blehmuzika’ in Joegoslavië. Zie voorts noot 172 hierboven.

schnabbelden'¹⁸⁴, de militaire allure in het algemeen¹⁸⁵, dit alles moet ervoor verantwoordelijk geweest zijn dat zoveel burgerlijke liefhebberij-muziekgezelschappen de vorm kozen van het militaire blaasorkest (inclusief repertoire, bezetting, marcheren, uniformpetten, pluimen, tressen, epauletten, enz.).

Zo zijn we dan via het locale aspect van samenspelende stadsspeellieden, het liefhebberij-aspect van collegia musica en het representatieve soldateske aspect van militaire kapellen uiteindelijk beland bij de burgerlijke blaas-muziekvereniging, die alle drie aspecten in zich verenigt. De verdere ontwikkeling en verspreiding van deze muziekverenigingen is nog slechts globaal bestudeerd. "Wie sich diese Gründungen im einzelnen vollzogen haben, wo zunächst Zentren festzustellen wären, wo und wie an bestehende Einrichtungen – wie Stadtpfeifer, Stadttürmer u.ä. – angeknüpft wurde, welche gesellschaftlichen Bedingungen dazu führten; das alles is heute noch weitgehend unerforscht", zegt Suppan (1976c, p. 30). Wel stelt men algemeen vast, dat dit type muziekvereniging zich na zijn opkomst in de vorige eeuw opmerkelijk snel en tot in de kleinste gehuchten heeft verbreed¹⁸⁶. Aanvankelijk is het musiceren in clubverband dan vooral een notabele aangelegenheid, daarna gaan ook de middengroepen zich er mee bezighouden en tegen het eind van de eeuw wordt het meer en meer een zaak van de opkomende arbeidersklasse en haar toenemende vrije tijd¹⁸⁷. "De harmonies en fanfares werden aldus de muziekscholen van het volk", vat Aerts (1980, p. 62) samen. Zelfs in fabrieken en bedrijven richt men dan blaasmuziekkorpsen op, en ook politieke partijen en liefdadigheids-

184. Vgl. Riemann (1967, p. 573) over het optreden al in de achttiende eeuw van militaire musici in de opera; en Pieters (1981, p. 58vv.) over de inschakeling van militaire orkesten en musici bij talloze burgerlijke gelegenheden (liefdadigheidconcerten, uitvoeringen voor verenigingen, optredens bij locale feesten, enz.) en de voortdurende zorg van de hoogste legerleiding om deze ontwikkeling binnen de perken te houden.

185. Vgl. Keldany-Mohr (1977, p. 34-35) die deze 'militaire allure' in samenhang ziet met de instelling van de algemene dienstplicht, waardoor plaatsvervangning werd afgeschaft en ook de hogere kringen als rekrut tot het militaire milieu gingen toetreden; hierdoor ging het morele niveau van het leger stijgen: "Höfische Gesellschaftsformen verbanden sich mit militärischen Pomp (...) und wurden durch den öffentlichen Charakter des Militärs zum öffentlichen Schauspiel, an dem die gesamte Bevölkerung teilnahm".

186. Vgl. bv. Aerts (1980, p. 21-22) voor België, en Zomerdijk (1982, p. 373) voor N.-Brabant: "Kon van omtrent 1850 gezegd worden, dat geen dorp of vlek hoe klein ook of er verrees een liedertafel, rond 1900 valt geen plaats meer te bedenken, waar een koor, harmonie of fanfare ontbreekt".

187. Wat Engeland betreft blijkt uit Taylors (1979) historisch overzicht dat de 'bands' daar veel vroeger 'working class bands' werden dan op het vasteland i.v.m. de eerder intredende industrialisering. Bij ons is er juist sprake van een achterstandsituatie door de latere industrialisering, vgl. Zomerdijk (1981, p. 16-18, 1982, p. 7), zie voorts Ooms (1983, p. 599vv.) in dit verband, en ook Veld-Langeveld (1962, p. 188-190) die de afnemende oprichtingsactiviteit van de beter-gestitueerden verklaart uit de achteruitgang van zowel hun welstand als de vermogende groep als geheel.

organisaties (bv. Leger des Heils) gaan er de wervende kracht van inzien¹⁸⁸. De blaasmuziekkapel is dan inmiddels "the poor man's symphony orchestra" geworden, zoals Pieters (1984, p. 424) het uitdrukt, en tot na de laatste wereldoorlog zal de harmonie en fanfare dit hoempa-image blijven houden. Daarna gaat het weer bergopwaarts, mede als gevolg van de voortschrijdende institutionalisering en overkoepeling van de blaasmuziekwereld¹⁸⁹. Het massale karakter van deze vorm van muziekbeoefening treedt nu in het volle daglicht, en daarmee haar machtsaandeel binnen het officiële culturele leven. Het groeiende prestige naar buiten toe heeft dan weer zijn weerslag op het zelfbewustzijn naar binnen toe, wat bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de veranderende naamgeving: van 'harmoniekorps Concordia' via 'harmonie-orkest Concordia' naar 'blaasensemble Concordia'¹⁹⁰. En tenslotte wordt het ook voor de hogere sociale geledingen weer acceptabel om lid te zijn van een blaasmuziekvereniging, waarmee de cirkel (voorlopig) rond is.

Welke mechanismen verantwoordelijk zijn geweest voor de richting en het tempo van dit patroon van regionale en sociale verspreiding, is nog onduidelijk. De vraag is dan ook hoe een volkskundig onderzoek van de Nederlandse blaasmuziekvereniging eruit zou moeten zien dat niet alleen rekening houdt met het hoe en wat van ontwikkelings- en verspreidingstendenties maar ook met het waarom ervan.

5. Besluit

"Theorie zonder onderzoek is het begin, onderzoek zonder theorie is het einde van alle wetenschap", zegt Adriaanse (1979, p. 173). En inderdaad zou het niet juist zijn deze literatuurverkenning te besluiten zonder te proberen enkele uitgangspunten te formuleren voor een eventueel in de toekomst te starten primair onderzoek van de blaasmuziekvereniging in Nederland. Daarmee zijn

188. "Employers of labour saw bands as valuable social adjuncts to their factories, and encouraged their formation. Temperance societies, missions and other religious organizations (...) and similar bodies also recognized their potential as an attraction", aldus Sadie (1980, p. 210). Vgl. voorts wat de bedrijfsmuziek betreft Mahling (1976), en vooral Steegmann e.a. (1978) voor de resultaten van een omvangrijke interdisciplinaire samenwerkingsproject over de bedrijfskoren en -kapellen in de Duitse industriegebieden; zie in dit verband ook H.W. Schwab, *Unterhaltendes Musizieren im Industriegebiet des 19. Jahrhunderts*, in: Dahlhaus (1967, p. 151-158). Wat de wervende (politieke en liefdadige) functie van blaasmuziek betreft, vgl. Mahling (1978, p. 176), Taylor (1979, p. 4; 335-336) en bij ons Zomerdijk (1981, p. 224vv.).

189. Vgl. Thelen (1976, p. 33-38) over de blaasmuziekorganisaties in het buitenland. Zie over de blaasmuziekorganisaties in België: *De federaties*, in: Aerts (1980, p. 67-71). Bij ons zijn er tegenwoordig vier grote federaties, t.w. twee algemene (KNF en ANUM), een christelijke (NFCM) en een katholieke (FKM), die gezamenlijk weer overkoepeld worden door de SONMO. Voor een historisch overzicht van de oudste, de KNF, zie: Gedenkboek KNF (1960), en voorts noot 116 hierboven.

190. Vgl. Dragstra (1982) en Bos (1985, p. 58) over deze naoorlogse functieverandering: van 'korps' naar 'orkest'.

we weer terug bij het verschijnsel 'vereniging' in het algemeen. In de literatuur begint daar namelijk meestal de theorievorming.

Expliciete theorieën over de zo spectaculaire groei van verenigingsgezindheid in de vorige eeuw zijn er nog weinig. Wel worden er in het verenigingsonderzoek veel impliciete verklaringen aangedragen, vaak verpakt in termen als: beschavingsoffensief, democratisering, emancipatie, individualisering, industrialisering, ontkerkelijking, rationalisering, schaalvergroting, segmentering, stijging gemiddelde levensduur, toename sociale en ruimtelijke mobiliteit, toename vrije tijd, verburgerlijking, vereenzaming, verstedelijking, verzuiling, welvaartsstijging, enz. Deze veelheid van verklaringsgronden laat zich terugbrengen tot een vijftal achterliggende theorieën.

a. Theorieën die de menselijke evolutie zien als één voortgaand proces van *emancipatie*. Inherent aan dit proces is 'samenwerking': zonder samenwerking geen emancipatie. De afgelopen twee eeuwen zouden dan in het teken hebben gestaan van een zich steeds meer versnellend emancipatieproces, dat zich over steeds bredere lagen van de bevolking uitbreidde. Hiermee ging dus automatisch een overeenkomstige groei van samenwerkingsverbanden gepaard, en dus bijvoorbeeld van verenigingen¹⁹¹.

b. Theorieën die, precies omgekeerd, de opkomst van verenigingen zien als een typisch modern voorbeeld van de manier waarop de gevestigde orde (meestal de hogere sociale strata) altijd nieuwkomers (meestal de opklimmende lagere strata) een stap voor tracht te blijven, teneinde de *macht* in handen te houden. Bedreigingen voor die macht worden steeds tijdig in kaders gegoten die aangepast zijn aan de wereld van de 'machtigen'. Hierbinnen kunnen de 'onmachtigen' zich vervolgens 'vrij' bewegen. Zo wordt er tegemoetgekomen aan 'wat er leeft onder het volk', maar blijven de ontwikkelingen toch herkenbaar en beheersbaar voor de elite. Verenigingen zijn dan de beproefde kaders van de vorige eeuw, waarbinnen de omhoogstrevende lagere geledingen hun ambities vorm mochten geven. De instelling van de democratische verenigingswet halverwege de vorige eeuw (rondom het revolutiejaar 1848) moet dan volgens deze redenering gezien worden als het ijlings institutionaliseren in controleerbare kaders van de kennelijk sterk groeiende behoefte zich aaneen te sluiten. Bij dit type theorieën vinden dus denkbeelden omtrent 'het burgerlijke beschavingsoffensief' een onderkomen evenals die omtrent de dichotomie gevestigde/buitenstaander (Elias)¹⁹².

191. Vgl. bv. Jolles (1963, p. 35), Wertheim (1971, p. 50vv.), Grosshenrich (1980, p. 47), Dann (1981, p. 20vv.), Grieshofer (1981, p. 5), en Hérmans (1984, p. 146).

192. Vgl. bv. Miermans (1955, p. 115;135-136), Harmsen (1975, p. 15;362vv.), Elias (1976, p. 10vv.), Franssen (1976, p. 477vv.), Gutknecht (1978, p. 391-414), Kruithof (1980, p. 22-37), Helsloot (1981, p. 30vv.), Art (1983a, p. 147; 1983b, p. 595-597), en Rozema (1983, p. 141vv.).

c. Theorieën die alle maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste twee eeuwen willen terugbrengen tot twee basisprocessen: *expansie* en *ontbinding*. Beide processen veronderstellen elkaar en bestaan elk uit drie componenten die ook weer nauw met elkaar samenhangen: een sociale, een ruimtelijke en een temporele component. De ontwikkeling van het verenigingsleven zou dan vooral een reactie zijn op de vereenzaming die beide processen tot gevolg hebben, maar zelf ook weer de sociale en ruimtelijke component van beide processen weerspiegelen (bv. sociale expansie van het verenigingsleven over alle lagen van de bevolking en ruimtelijke expansie naar alle uithoeken van het land, in combinatie met sociale ontbinding door bv. de verzuiling van verenigingen en ruimtelijke ontbinding door de opsplitsing van een aanvankelijk beperkt aantal algemene verenigingen naar steeds meer gespecialiseerde)¹⁹³.

d. Theorieën die erg veel lijken op de vorige en ook alles tot twee basisprocessen willen herleiden, nu heten ze echter *differentiatie* en *integratie*. Differentiatie kan dan met ontbinding worden gelijkgesteld, integratie echter maar ten dele met expansie. Integratie gaat nog een stap verder dan expansie en omvat ook hergroepering in grotere eenheden. Ook zij veronderstellen elkaar, bv. toenemende differentiatie binnen het verenigingsleven leidt automatisch tot toenemende behoefte aan fusie en overkoepeling, en dus integratie¹⁹⁴.

e. Theorieën die de ontwikkeling van elk groepsverband zien als een *ontwikkeling van primitieve organisatie naar complexe organisatie*, als een proces van institutionalisering dus. Ruwweg zijn dan vier stadia van ingewikkeldheid te onderscheiden, die in principe alle vier ongestoord naast elkaar kunnen blijven voortbestaan. Zo kan één samenleving groepsverbanden van sterk uiteenlopende organisatiegraad omvatten, bijvoorbeeld een multinational naast een amateurtoneelvereniging. Een vergelijking van samenlevingen van vroeger met die van nu komt dan neer op het ontbreken vroeger van de meest geavanceerde organisaties van nu. Het organisatie-niveau van een bepaalde samenleving als geheel is dan min of meer de optelsom van al haar afzonderlijke, in verschillende ontwikkelingsstadia verkerende, organisaties¹⁹⁵.

193. Vgl. bv. Hofstee (1957, p. 327vv.), Constandse (1960, p. 38 vv.), Bausinger (1961, p. 54vv.), Bouman (1965, p. 45-47), Romein (1971, p. 229vv.; 354vv.), Groot (1972, p. 8-15; 81vv.), Romein (1977, p. 554; 600vv.), en Scholliers (1978, p. 503-504).

194. Vgl. bv. Kruyt 1962, p. 231-232), Freudenthal (1966, p. 112), Kruithof (1973, p. 62vv.; 120-121), Bonomie (1973, p. 208), Sauer mann (1979, p. 253), Bremen (1980, p. 4-5), Pompe (1980, p. 3-4; 53vv.), en Labrie (1982, p. 301).

195. Vgl. bv. Van Doorn (1956, p. 177; 186vv.), Jolles (1963, p. 62vv.; 88vv.), Van Doorn (1966, p. 66vv.; 253-255), Peeters (1978; p. 126-130), Hartveld (1982, p. 103, 144; 178-179), De Jonge (1983, p. 254-255); en Lammers (1984, p. 5-6; 12-14).

Het gemeenschappelijke in deze vijf theorieën is ongetwijfeld dat de erin genoemde tendensen allemaal sterk de groei van het verenigingsleven hebben bevorderd, en dat het verenigingsleven op zijn beurt weer deze maatschappelijke processen heeft gestimuleerd, en bovendien heeft gekanaliseerd door er een uiterlijke vorm aan te geven, kortom “das Vereinswesen als Reagenz und Katalysator gesellschaftlichen Lebens”, zoals Suppan (1976a, p.19-20) het uitdrukt. Interessant is bovendien dat men ook algemeen van de vooronderstelling lijkt uit te gaan dat er de laatste twee eeuwen sprake is van een versnelling in maatschappelijke dynamiek (sociale verandering) en dat die als vanzelfsprekend verbonden is met de opkomst van de vereniging. Vereniging (het verenigen) hangt dus samen met verandering, of anders gezegd: in een stabiele, statische sociale situatie valt er kennelijk weinig te verenigen omdat alles al vast ligt, alles zich al verregaand geïnstitutionaliseerd heeft; in een dynamische sociale situatie daarentegen is er sprake van nieuwe perspectieven, uitzicht op nieuwe combinatiemogelijkheden, en dus kans op nieuwe groepsverbintenissen zoals bijvoorbeeld verenigingen¹⁹⁶.

Uit deze gedachtengang vloeien nu als vanzelf enkele uitgangspunten voort, die misschien richting kunnen geven aan verder onderzoek. Een eerste is dat in *perioden* van versnelde maatschappelijke beweging de verenigingsgezindheid en dus oprichtingsactiviteit toe zal nemen. Dit zou bijvoorbeeld de oprichtingshausse kunnen verklaren in de tijd van de industrialisering, in naoorlogse opbouwperioden, in tijden van belangrijke nationale gebeurtenissen, enz.¹⁹⁷. Een tweede uitgangspunt kan dan zijn dat in *gebieden* waar in een bepaalde periode sprake is van versnelde maatschappelijke beweging (grotere ruimtelijke en sociale mobiliteit) de verenigingsgezindheid en dus de oprichtingsactiviteit toeneemt. Dit zou bijvoorbeeld het feit kunnen verklaren waarom immigratiegebieden als drooggelegde polders en nieuwe stadswijken, emigratielanden als de V.S. ('nation of joiners'), maar ook de stad ten opzichte van het platteland, de zeekelegebieden ten opzichte van de zandgronden, de Randstad ten opzichte van de rest van het land enz., zo'n

196. Vgl. Jolles (1959, p. 37; 40-42) die stelt dat naarmate de organisatiedichtheid in een sociale situatie (periode, plaats, sociale geleding) groter is, de kans afneemt dat er verenigingen worden opgericht, en andersom. Vgl. ook Van Tijn (1978b, p. 90-92) die constateert, dat verspreiding van de arbeidersbeweging op het platteland alleen daar lukte waar de gemeenschap niet meer gesloten was, waar de macht van kerk en notabelen geen eenheid meer vormde.

197. Vgl. bv. de hausse aan broederschapstichtingen ten tijde van de Europese pestepidemieën, zie Kruisheer (1976, p. 10-11). Vgl. voorts Suppan (1977, p. 244-262) over de naoorlogse oprichtingsactiviteit van blaasmuziekverenigingen in W.-Duitsland; en ook Sauermann (1985, p. 199-201) en Zomerdijk (1982, p. 274) over nationale festiviteiten als aanleiding om verenigingen op te richten.

verhoogde verenigingsactiviteit kenden en kennen¹⁹⁸. En een derde uitgangspunt tenslotte moge zijn dat onder bepaalde *groeperingen* die in een bepaald gebied en in een bepaalde periode veel mobiliteit kennen, tevens een verhoogde verenigingsactiviteit valt waar te nemen. Dit zou dan bijvoorbeeld de behoefte kunnen verklaren onder de opkomende burgerstand in de achttiende eeuw om zich aaneen te sluiten en te organiseren, en dezelfde drang onder de opkomende middenstand omstreeks de helft van de vorige eeuw, en in de tijd erna onder de katholieken, de 'kleine luyden', de arbeiders, de vrouwen, de jeugd, enz.¹⁹⁹.

Deze overwegingen brengen me weer terug bij de titel van dit artikel: 'vereniging en verandering'. Misschien dat die, gezien het bovenstaande, beter had kunnen luiden: vereniging *is* verandering. Tot dusver is echter alleen maar de literatuur bestudeerd. Of het verschijnsel 'vereniging' inderdaad een belangrijke ingang tot de studie van sociale verandering is, daarop hoop ik in de nabije toekomst terug te komen, en wel aan de hand van een concreet voorbeeld: de blaasmuziekvereniging, en met behulp van de primaire verenigingsbronnen zelf, "thus putting warm flesh on the cold bones of theory", om met Taylor (1979, p.19) te spreken²⁰⁰.

198. Vgl. bv. Tan Oei Han (1958, p. 4;16 vv.) die aantoont dat kolonisatiegebieden verenigingsvorming uitlokken; zie ook Van Tijn (1978c, p. 296) en Grieshofer (1981, p. 7) over de verspreiding van verenigingen en sociale bewegingen van stad naar platteland. Vgl. voorts A.B. Marx: "kein Städtchen ohne seinen Verein, keine Mittelstadt, die nicht deren zwei, drei hat", in: A.B. Marx, *Die Musik des 19. Jahrhunderts und ihre Pflege*, Leipzig 1855, p. 106 (gecit. bij Mahling 1976, p. 111), en ook Freudenthal (1966, p. 108-109): "(Die Grossstadt) ist die Geburtsstätte des Vereins"; en Sauer mann (1979, p. 251): "Die Vereine sind ein Produkt der städtisch geprägten Kultur", en bij ons Zomerdijk (1982, p. 370) over het negentiende-eeuwse muziekleven in N.-Brabant: "Dat ook de kleinere steden een toenemende activiteit op muziekgebied vertonen, moet behalve aan navolging van de grotere, (...) mede toegeschreven worden aan de toename van de verkeersmogelijkheden". Zie verder Bonomie (1973, p. 308) en Grosshenrich (1980, p. 19).

199. Vgl. bv. Konold (1978, p. 415-421) over het verschil in verenigingsactiviteit tussen autochtone en niet-autochtone arbeiders in de Duitse industriegebieden; en Zomerdijk (1981, p. 11;66;79) en Hermans (1984, p. 76) over de relatie tussen de achttiende-eeuwse genootschapsoprichtingen en de omhoogstrevende burgerstand. Vgl. in dit verband ook Wiswede (1978, p. 184;202): de vernieuwer is te vinden onder de sociale stijgers en randgroeperingen.

200. Opmerking van Taylor (1979, p. 19) over het nut van dit type bron. Vgl. echter Suppan, *Blasorchester-Festschriften*, in: Suppan (1979a, p. 183-219;187) over de kans op succes bij het opsporen ervan; en Leuridan (1981, p. 15) in Vlaanderen: "Maar precies deze laatste bronnen (...) liggen zo verspreid, zo onbereikbaar, zo onconsulteerbaar tot nog toe"; zie bij ons Zomerdijk (1981, p. 176): "Er is zoveel verloren gegaan, omdat in het vaderlandse gevoel voor orde op zaken geen oude rommel past".

Vereinigung und Veränderung. Über den Verein und den Blasmusikverein insbesondere. Ein Literatur- und Forschungsbericht.

In der Vereinsforschung lassen sich drei Richtungen unterscheiden: eine soziologische, eine historische und eine volkskundliche. In diesem Artikel wird zuerst untersucht wie man bisher den Begriff 'Verein' aufgefasst hat und wie sich das Forschungsinteresse innerhalb der einzelnen Fachgebiete entwickelt hat. Darauf wird näher eingegangen auf einen bestimmten Vereinstypus: den Blasmusikverein. Drei Entwicklungen gehen der Entstehung der Blasmusikvereine voran: die Entwicklung der Stadtspielleute (das örtliche Element), die der 'Collegia musica' (das Freizeit- und Liebhaberelement), und die der militären Orchester (das repräsentative soldatische Element). Über die eigentliche Entwicklung und Verbreitung des bürgerlichen Blasmusikvereins ist noch wenig bekannt. Es wird versucht einige Ausgangspunkte zu formulieren für eine volkskundliche Forschung des Blasmusikphänomens in den Niederlanden. Dabei wird angeknüpft an die bekannten Erklärungen des Vereinsphänomens. Fünf allgemeine Theorien lassen sich daraus destillieren, die darin mit einander übereinstimmen, dass sie die zunehmende soziale Dynamik mit der wachsenden Vereinsfreudigkeit im vorigen Jahrhundert in Verbindung bringen. Dies führt schliesslich zu drei Thesen, nämlich dass Gebiete beziehungsweise Perioden und Gruppen mit starker gesellschaftlicher Mobilität eine entsprechende Vereinsfreudigkeit und eine hohe Anzahl von Vereinsgründungen aufweisen, und umgekehrt. Vereinigung und Veränderung hängen möglicherweise eng miteinander zusammen.

- Abma, E., *Verenigingen in het verleden, heden en toekomst*, in: Den Hollander (1962, p. 287-316).
- Adriaansens, H.P.M., *Een cultuursociologische theorie van vrijwillige associatie*, in: Sociale Wetenschappen 22 nr. 3 (1979) p. 157-178.
- Aerts, J. e.a., *Harmonies en fanfares in 150 jaar België*, Brussel 1980.
- Agulhon, M. e.a., *Les associations au village*, Le Paradou 1981.
- Altenburg, D., *Zum Repertoire der Türmer, Stadtpfeifer und Ratsmusiker im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Suppan 1979a, p. 9-32.
- Andriessen, P., *Ook Mozart, Van Beethoven en andere klassiekers hadden belangstelling voor 'harmoniemuziek'*, in: Fedekamnieuws 29 nr. 2 (1984) p. 378-380.
- Anrooij, W. van, *Herauten in de middeleeuwen*, in: Spiegel Hist. 21 nr. 6 (1986) p. 270-275.
- Art, J., *Sociaalcultureel leven in de Zuidelijke Nederlanden 1815-ca. 1840*, in: Blok, D.P. e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, nr. 11 (1794-1840), Weesp 1983a, p. 145-156.
- Art, J. *Van heilige tijd naar vrije tijd*, in: Spiegel Historiae 18 nr. 11 (1983b) p. 594-598.
- Balfort, D.J., *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw*, Den Haag 1981 (1e dr. 1938).
- Bausinger, H., *Vereine als Gegenstand volkskundlicher Forschung*, in: Zs. f. Volksk. 55 nr. 1 (1959) p. 98-104.
- Bausinger, H., *Volkskultur in der technischen Welt*, Stuttgart 1961.
- Bausinger, H., *Die Bedeutung der Vereine für die volkskundliche Forschung*, in: Ad Marginem 7 (1967) p. [1].
- Bausinger, H., *Volkskunde. Von der Altertumforschung zur Kulturanalyse*, Berlin etc. [1971].
- Beckers, Th., *Planning voor vrijheid; een historisch-sociologische studie van de overheids-interventie in recreatie en vrije tijd*, Wageningen 1983 (diss.).
- Beek, J. van, *Shell-Journaal van Nederlandse harmonie- en fanfare-orkesten*, Z. pl. 1981.
- Beld, W.F. van den e.a., *De vereniging in het nieuwe B.W. Van verenigingsafdeling naar rechtspersoon*, in: Intermediair 13 nr. 9 (1977) p. 27-33.
- Berg, W. van den, *Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw*, in: De negentiende eeuw 7 nr. 2 (1983) p. 146-178.
- Berkel, K. van, *Het Collegium Mechanicum van Isaac Beekman*, in: Spiegel Historiae 15 nr. 6 (1980) p. 336-341.
- Biber, W., *Das Blasmusikwesen der Schweiz in Geschichte und Gegenwart*, in: Suppan (1976a, p. 127-143).
- Blank, L., *Die Entwicklung des zivilen Blasmusikwesens in Nordwürttemberg*, in: Suppan (1976a, p. 187-196).
- Blok, A., *Historische antropologie*, in: Intermediair 13 nr. 29 (1977) p. 31-37.
- Bonger, W.A., *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie*, Groningen enz. 1934.

- Benomi, E., *Deutsche Blasmusik im Ofner Bergland/Ungarn und ihr Schicksal in der neuen Heimat*, in: Jb. f. Ostdeutsche Volkskunde 16 (1973) p. 307-405.
- Boone, M. e.a., *Dagelijks leven; sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu*, Deurne enz. 1982.
- Boonzajer Flaes, R., *Bleh – of hoe Opa Kadrioo de trompet ontdekte*, in: Oost-Europa Verkenningen nr. 84 (1986) p. 35-44.
- Borrie, G.W.B., *Toekomstige ontwikkelingen van het verenigingsleven ten plattelande*, Emmen 1968.
- Bos, A. e.a., *De stad der toekomst – de toekomst der stad; een stedenbouwkundig en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*, Rotterdam 1946.
- Bos, Chr. e.a. *Het grote muziek & showboek, voor harmonie, fanfare, brassband, drum & showband, majorettes*, Heusden etc. 1985.
- Bouman, P.J., *Algemene maatschappijleer; een eerste inleiding tot de sociologie*, Groningen 1965.
- Bremen, J. van e.a. (red.), *Themanummer 'nationale integratie en sociale differentiatie'; Ten geleide*, in: Symposion 2 nr. 1 (1980) p. 4-7.
- Brixel, E. e.a., *Das ist Österreichs Militäre Musik. Von der 'Türkischen Musik' zu den Philharmonikern in Uniform*, Graz etc. 1982.
- Brixel, E. (Hrsg.), *Bericht über die vierte internationale Fachtagung zur Erforschung der Blasmusik in Uster Schweiz 1981*, Tutzing 1984.
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, Utrecht enz. 1971 (8e dr.).
- Brunt, E., *Boerinnen, burgeressen en buitenlui. Een antropologisch onderzoek naar vrouwenverenigingen in een Nederlandse plattelandsgemeente*, Amsterdam 1977.
- Buursma, J.H., *Nederlandse geleerde genootschappen opgericht in de achttiende eeuw. Een bibliografisch overzicht*, Uithoorn 1978.
- C.B.S., *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-1963, dl. 7: verenigingsleven, zomer 1963*, Hilversum 1965.
- Cassin-Scott, J. e.a., *Military bands and their uniforms*, Poole (Dorset) 1978.
- Constandse, A.K., *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, Zwolle 1960 (diss.).
- Crasborn, P., *Blaasmuziek in Nederland. Beknopt overzicht van geschiedenis en sociale functie*, in: Neerl. Volksleven 31 nr. 2-4 (1981) p. 3-14.
- Daalen, P. van, *Wij Nederlanders; een sociologische verkenning*, Utrecht enz. 1967.
- Dahlhaus, C. (Hrsg.), *Studien zur Trivialmusik des 19. Jahrhunderts*, Regensburg 1967.
- Dahlhaus, C., *Neues Handbuch der Musikwissenschaft, Bd. 6: Die Musik des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1980.
- Dann, O. (Hrsg.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*, München 1981.
- Davids, C.A., *Over dassenbijterij en vrouwenemancipatie. De dierenbescherming in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog*, paper t.b.v. congres 'Civiliseringsprocessen in pre-industrieel Europa', georg. door Ned. Sociol. en Antropol. Ver., Amsterdam 1981.
- Degele, L., *Die Militärmusik. Ihr Werden und Wesen, ihre kulturelle und nationale Bedeutung*, Wolfenbüttel 1937.
- Deutsch, W., *Das grosse niederösterreichische Blasmusikbuch*, Wien 1982.
- Dinteren, P. van, *Het grote Ha-Fa-Bra-boek*, Hilversum [1976].
- Dockum, C. van, *Van nieuwjaarsmorgen tot oudejaarsavond in Drenthe*, Assen 1948.

- Doom, J.A.A. van, *Een sociologische benadering van het organisatieverschijnsel, in het bijzonder gebaseerd op een analyse van de militaire organisatie*, Leiden 1956 (diss.).
- Doom, J.A.A. van, *Organisatie en maatschappij. Sociologische opstellen*. Leiden 1966.
- Doom, J.A.A. van e.a., *Moderne sociologie. Systematiek en analyse*, Utrecht enz. 1967 (8e dr.).
- Id., Utrecht enz. 1976 (13e herz. dr.).
- Dragstra, W., *Van korps naar orkest. Functieverandering van muziekverenigingen*, in: *De Muziekbode* 51 nr. 3 (1982) p. 6-7.
- Eckhardt, J., *Zivil- und Militärmusiker im Wilhelminischen Reich. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte des Musikers in Deutschland*, Regensburg 1978.
- Elben, O., *Der volksthümliche deutsche Männergesang, seine Geschichte, seine gesellschaftliche und nationale Bedeutung*, Tübingen 1887 (1e dr. 1855).
- Elias, N. e.a., *De gevestigden en de buitenstaanders; een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Utrecht enz. 1976.
- Enschede, J.W., *Oude marschen van de Amsterdamsche schutterij*, Amsterdam 1912.
- Fassaert, R.R.H., *Feesten en muziekverenigingen*, paper t.b.v. conferentie 'Feesten en rituelen', georg. door werkgemeensch. soc. en cult. antropol., Amsterdam 1982. Verkorte versie onder de titel *Van harmonie naar hoempa* in: *Meded. van het P.J. Meertens-inst.* nr. 34 (1982) p. 28-36.
- Foltin, H.-F., *Geschichte und Perspektiven der Vereinsforschung*, in: *Hess. Bl. f. Volks- und Kulturforsch.* 16 (1984, p. 3-31).
- Franssen, J.J.M., *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw, dl. 2*, Tiburg 1976.
- Freudenthal, H., *Vereine in Hamburg*, in: [Bausinger, H. e.a.,] *Populus Revisus, Beiträge zur Erforschung der Gegenwart*, Tübingen 1966, p. 107-122.
- Freudenthal, H., *Vereine in Hamburg. Ein Beitrag zur Geschichte und Volkskunde der Geselligkeit*, Hamburg 1968.
- Galke, L., *Blasmusik als Gegenstand volkskundlich-kulturräumlicher Forschung*, in: *Fachwerk* (Mitteilungsblatt des volksk. Seminars Univ. Bonn) nr. 1/2 (1983) p. 33-41.
- Gedenkboek Kon. Ned. Fed. van harmonie- en fanfaregezelschappen 1910-1960*, Z.p. 1960.
- Geiger, P., *Deutsches Volkstum in Sitte und Brauch*, Berlin etc. 1936.
- Geyl, P., *De patriottenbeweging 1780-1787*, Amsterdam 1947.
- Goudsblom, J., *Balans van de sociologie*, Utrecht enz. 1974.
- Gouw, J. ter, *De volksvermaken*, Haarlem 1871.
- Grieshofer, F., *Vereinswesen in Österreich*, in: Wolfsram, R. (Hrsg.), *Österreichischer Volkskundeatlas, Kommentar*, Wien 1981.
- Groot, J.P., *Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Schaalvergroting en dorpsbinding*, Wageningen 1972 (diss.).
- Grosshenrich, F.-J., *Die Mainzer Fastnachtvereine. Geschichte, Funktion, Organisation und Mitgliederstruktur*, Wiesbaden 1980.
- Gstrein, R., *Innovationsprozesse in der instrumentalen Volksmusik – dargestellt am Beispiel der Tanzmusik-Ensembles in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: *Jb. des österr. Volksliedwerkes* 34 (1985) p. 49-61.
- Gutknecht, D., *Die Musikpflege in den Farbenfabriken Bayer in Leverkusen*, in: Steegmann (1978, p. 391-414).

- Gijswijt, A.J., *Het ontstaan en de ontwikkeling van enkele sectoren van het Nederlandse verenigingswezen*, Amsterdam 1965 (doct. scr. sociologie, U.v.A.).
- Haan, L. den, *Turf in je ransel; 100 jaar Koninklijke Militaire Kapel*, Bussum 1976.
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Nijmegen 1975 (2e dr.).
- Hartveld, L. e.a., *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC, 1918-1940/1945-1959*, Amsterdam 1982.
- Heerik, H. van den, *Vrijtijdsbesteding rond de jaren vijftig. Schets van de vrijtijdsbesteding in Nederland in de eerste tien jaar na de tweede wereldoorlog*, Texel 1976 (doct. scr. sociologie, U.v.A.).
- Helsloot, J., *Kermis-Koningsinnedag-Karnaval*, in: Meded. P.J. Meertens-inst. nr. 32 (1980) p. 10-13.
- Helsloot, J., *De verspreiding van het carnaval in Nederland na 1945; enkele voorlopige veronderstellingen*, in: *Carnaval: niet van gisteren...!* Zes voordrachten, 's Hertogenbosch 1981, p. 27-55.
- Hermans, M.R., *Tot nut en vermaak. Genootschapsleven in Zutphen 1778-1834*, Utrecht 1984 (doct. scr. gesch. R.U.).
- Herrmann-Schneider, H., *Status und Funktion des Hofkapellmeisters in Wien (1848-1918)*, Innsbruck etc. 1981.
- Hessen, J.S. van, *Jeugdbeweging in vijfvoud. Een onderzoek naar het georganiseerde groepsleven van de jeugd*, Assen 1954.
- Hofstee, E.W., *Rural life and rural welfare in the Netherlands*, Den Haag 1959.
- Holemans, O., *De fanfare. Een ontleedende studie der fanfaremaatschappij. Met wenken en raadgevingen ten behoeve van onze muziekkringen*, Antwerpen enz. 1943.
- Hollander, A.J. den e.a. (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen 1962.
- Huizinga, J., *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Haarlem 1938.
- Huussen jr., A.H. e.a. (red.), *Historici van de twintigste eeuw*, Utrecht enz. 1981.
- Im Hof, K., *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, München 1982.
- Intomart, *Onderzoek van muziekverenigingen in Nederland, aangesloten bij één van de vier landelijke overkoepelende organisaties*, Hilversum 1980.
- Janetzky, K., *Über die Problematik der Harmonie-einrichtungen*, in: Suppan (1979a, p. 121-135).
- Jansen, G.H., *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal*, Meppel 1976.
- Jolles, H.M., *Het verenigingsleven in sociologisch perspectief. Enkele voorlopige verkenningen*, in: *Mens en maatschappij* 34 (1959) p. 18-42.
- Jolles, H.M. (red.), *Verenigingsleven in Nederland. Bijdragen tot de sociologie van het verenigingsverschijnsel*, Zeist 1963.
- Jolles, H.M., *Sociologie van de participatie. Een onderzoek in enkele Amsterdamse verenigingen*, Alphen a.d. Rijn 1972.
- Jolles, H.M., *Sociologie van de verenigingen*, in: Rademaker, L. (red.), *Sociologische encyclopedie*, Utrecht enz. 1978, p. 776-780.

- Jonge, A. de e.a., *Het genootschapsonderzoek in Nederland*, in: De negentiende eeuw 7 nr. 4 (1983) p. 253-259.
- Kaasjager, W.J., *Harmonie- en fanfarekorpsen, drumbands - brassbands - majoretten*, Alkmaar [1971].
- Kalisch, V., *Militärmusik in Wien um 1900*, in: Jb. des österr. Volksliedwerkes 34 (1985) p. 37-48.
- Keldany-Mohr, I., *'Unterhaltungsmusik' als soziokulturelles Phänomen des 19. Jahrhunderts. Untersuchung über den Einfluss der musikalischen Öffentlichkeit auf die Herausbildung eines neuen Musiktypes*, Regensburg 1977.
- Kessels, J.A.W., *Mensen en muziek in Arnhem. Over en om tien jaar Nato-taptoe*, Arnhem 1967.
- Keyser, I. de, *Ontstaan en vorming van harmonie- en fanfarebezettingen*, in: Aerts (1980, p. 45-54).
- Kloek, J.J. e.a., *Literaire genootschappen 1748-1800*, in: Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw 15 nr. 1 (1983) p. 21-89.
- Konold, W., *Musik in der Kieler Werfindustrie*, in: Steegmann (1978, p. 415-421).
- Körner, G., *Vereine und ihre Mitglieder in Taunusstein. Eine empirische, volkskundliche Erhebung in einer Zuzugsgemeinde nach der Gebietsreform*, Mainz 1979.
- Kramer, D., *Vereine und Kulturpolitik*, in: Hess. Bl. f. Volks- und Kulturforsch. 16 (1984) p. 32-45.
- Kruisheer, C.I., *De Onze Lieve Vrouwe-broederschap te Doesburg, ca. 1397-1580*, Ellecom 1976.
- Kruithof, B., *De deugdzaame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860*, in: Symposion 2 nr. 1 (1980) p. 22-37.
- Kruithof, C.L., *De kollektieve belangenbehartiging in een lokale samenleving. Proeve van een theoretische situering van het verenigingsleven*, Brussel 1973.
- Kruyt, J.P. e.a., *Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces*, in: Den Hollander (1962, p. 227-263).
- Künzel, R.E., *De nieuwe Franse geschiedwetenschap en de culturele antropologie*, in: Volksk. Bull. 3 nr. 2 (1977) p. 80-83.
- Labrie, A., *Verenigingsleven en verzuiling te Kampen, 1850-1925*, in: Kamper Almanak 1982-83, p. 267-304.
- Lammers, C.J., *Organisatie, sociologie van de organisatie, organisatiesociologie*, in: Rade-maker, L. (red.), *Sociologische encyclopedie*, Utrecht enz. 1978, p. 495-509.
- Lammers, C.J., *Romein's wet op de remmende voorsprong in het licht van de organisatie-sociologie*, Amsterdam enz. 1984.
- Leeuwen, J. van, *Grondslagen van het verenigingsleven*, Haarlem 1979.
- Lauridan, J., *Blaasmuziek in Vlaanderen*, in: Neerl. Volksleven 31 nr. 2-4 (1981) p. 15-21.
- Lingbeek-Schalekamp, C., *Overheid en muziek in Holland tot 1672*, Poortugaal 1984.
- Lijnschoten, H. van, *Het blaasorkest*, Tiel [c. 1980].
- Lijnschoten, H. van, *Blaasmuziek in de Sovjet-Unie*, in: Muziek en Show 59 nr. 3 (1983) p. 10-12.
- Mahling, C.-H., *Die Rolle der Blasmusik im Saarländischen Industriegebiet*, in: Suppan (1976a, p. 109-125).

- Mahling, C.-H., *Werkschöre und Werkskapellen im Saarländischen Industriegebiet (resp. -chöre und -kapellen der Hütten und anderer Saarländischen Industriebetriebe)*, in: Steegmann (1978, p. 107-111; 159-253).
- Mahling C.-H., *Arrangements für Blasinstrumente und ihr sozialgeschichtlicher Hintergrund*, in: Suppan (1979a, p. 137-143)
- Meurkens, P., *Bergeijkse notabelen 1800-1920. Een antropologische studie van de lokale elite van een dorpsgemeenschap in de Noordbrabantse Kempen*, Bergeijk 1977.
- Meyer, P. van, *Beknopte geschiedenis van het blaasorkest*, Wormerveer 1974.
- Miermans, C.G.M., *Voetbal in Nederland. Een onderzoek naar de maatschappelijke en sportieve aspecten*, Assen 1955 (diss.),
- Mijnhardt, W.W., *Veertig jaar cultuurbevordering: Teylers Stichting 1778-c. 1815*, in: *Teyler 1778-1978. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*, Haarlem enz. 1978, p. 58-111.
- Mijnhardt, W.W., *Het Nederlandse genootschap in de achttiende en vroege negentiende eeuw*, in: *De negentiende eeuw* 7 nr. 2 (1983) p. 76-101.
- Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenboek t.g.v. het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Edam 1984.
- Nash, O., *Collected verse from 1929 on*, London 1961.
- Nijland, M.C., *Iets over onze geleerde en ook andere genootschappen in de 18e eeuw*, in: *De Navorscher* 83 (1934) p. 59-63.
- Ooms, H., *Crisis in de traditionele volksmuziek in België*, in: *Spiegel Historiae* 18 nr. 11 (1983) p. 559-603.
- Peeters, H.F.M., *Historische gedragswetenschap. Theorieën, begrippen en methoden. Een bijdrage tot het menselijk gedrag op lange termijn*, Meppel 1978.
- Peeters, K.C., *Volkkundige aantekeningen*, Antwerpen 1962.
- Philippon, Ch., *Harmonies en fanfares in Wallonië*, in: Aerts (1980, p. 25-28).
- Pickering, M., *Village song and culture. A study based on the Blunt collection of song from Adderbury North Oxfordshire*, London etc. 1982.
- Pieters, F., *Van trompetsignaal tot muziekkapel; anderhalve eeuw militaire muziek in België*, Kortrijk 1981.
- Pieters, F., *Amateuristische volksmuziek in wereldperspectief*, in: *Fedekamnieuws* 29 nr. 6 (1984) p. 424-428.
- Ploeg, T.J. van der, *Het burgerlijk recht en de vrijwillige organisaties. Beschouwingen n.a.v. de regeling van de vereniging en de stichting in boek II B.W.*, Deventer 1978.
- Pompe, J.H., *De kleine middenstand in Nederland. Een vergelijkende studie over de oude en de nieuwe middenstand*, Groningen 1980 (diss.).
- Posthumus-van der Goot, W.H. e.a. (red.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld. 150 jaar vrouwenleven*, Utrecht enz. 1968 (1e dr. 1948).
- Raat, A. e.a., *Genootschapsleven in Nederland 1800-1850*, in: *De negentiende eeuw* 7 nr. 2 (1983) p. 73-75.
- Rameis, E., *Die österreichische Militärmusik – von ihren Anfängen bis zum Jahre 1918*, Tutzing 1976.
- Reeser, E., *Een eeuw Nederlandse muziek*, Amsterdam 1950.

- Reitsma, H., *De beginjaren van Felix Meritis, 1777-1795*, in: Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw 15 nr. 2 (1983) p. 101-139.
- Rens, L., *Literatuur en toneel in de 16e en 17e eeuw*, in: Blok, D.P. e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9, p. 163-180, Haarlem 1980.
- Riemann Musik Lexikon, Sachteil*, Mainz 1967.
- Rogier, L.J., *Eenheid en scheiding. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813*, Utrecht enz. 1968 (1e dr. in 1952).
- Romein, J. e.a., *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk*, Amsterdam 1977 (1e dr. 1934).
- Romein, J., *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays*, Amsterdam 1971, daarin: *De vereenzaming van de mens. Proeve ener theorie van geestelijke crises*, p. 215-241 (1e dr. 1946) en *Schets ener cultuurgeschiedenis der 19e eeuw*, p. 352-386 (1e dr. 1947).
- Rösing, H., *Zum Begriff 'Orchester' in europäischer und aussereuropäischer Musik*, in: *Acta Musicologica* 67 (1975) p. 134-143.
- Rozema, H., *Kan een goed katholiek carnaval vieren? Een geschiedenis van het georganiseerde carnaval tussen 1882 en 1940 in 's-Hertogenbosch*, in: *Volksk. Bull.* 9 nr. 2 (1983) p. 137-159.
- Sadie, S. (ed.), *The New Grove Dictionary of music and musicians*, vol. 3, London 1980.
- Salmen, W., *Der Spielmann im Mittelalter*, Innsbruck 1983 (1e dr. 1960).
- Sárosi, B., *Eine ungarische Bauernkapelle*, in: Suppan (1976a, p. 291-300).
- Saueremann, D. e.a., *Städtische und ländliche Kultur im Wandel*, in: Theiss, K. e.a. (Hrsg.), *Heimat und Arbeit. Der Kreis Recklinghausen*, Stuttgart 1979, p. 239-262.
- Saueremann, D., *Volksfeste im Westmünsterland*, Bd. 2, Vreden 1985.
- Scherft, P., *Een speurtocht door Zeeuws muziekverleden*, Middelburg 1984.
- Schiller, M., *De blaasmuziek. Geschiedenis en ontwikkeling*, in: *De Muziekbode* 51 nr. 10 (1982) p. 9-10.
- Schilt, T., *Muziekkorps en band, twee vormen van sociale participatie*, in: *De sociologische gids* 16 (1969) p. 228-237.
- Schneider, E., *Die Entwicklung des Blasmusikwesens in Vorarlberg*, in: Suppan (1976a, p. 145-173).
- Scholliers, E. e.a., *Nederland en België in de periode 1876-1895*, in: Blok, D.P. e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 13, Haarlem 1978, p. 494-507.
- Schwebel, H., *Blasmusik in Brasilien*, in: Suppan (1979a, p. 175-181).
- Sieber, S., *Die städtische Gemeinschaft*, in: W. Frenzel e.a. (Hrsg.), *Grundriss der sächsischen Volkskunde*, Leipzig 1932, p. 139-196.
- Simonse, J., *Belemmerde kansen; een sociologische schets van een volksbuurt*, Alphen a.d. Rijn 1971.
- Smiers, J., *Cultuur in Nederland 1945-1955; meningen en beleid*, Nijmegen 1977.
- Snelders, H.A.M., *Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de periode 1778 tot 1816*, in: Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw nr. 41-42 (1979) p. 62-90.
- Soete, F., *Muziekverenigingen in Vlaanderen in het perspectief van de volkscultuur*, in: 'Vlaanderen' 143 (1974) p. 362-365.
- Spruit, J.E., *Van vedelaars, trommers en pijpen*, Utrecht 1969.
- Stalmeier, P., *Het blaasorkest, de muziek en de componist in de Ha-Fa-Bra-wereld*, in: *Muziek en show* 61 nr. 1 (1985) p. 20-25.

- Steedmann, M. e.a., *Musik und Industrie. Beiträge zur Entwicklung der Werkschöre und Werksorchester*, Regensburg 1978.
- Stoks, F., *Baarlo, het ontstaan en de groei van een fanfare*, in: *Neerlands Volksleven* 31 nr. 2-4 (1981) p. 25-32.
- Stokvis, R., *Sociologie van de sport*, in: Rademaker, L. (red.), *Sociologische encyclopedie*, Utrecht enz. 1978, p. 686-690.
- Stokvis, R., *Strijd voor sport. Organisatorische en ideologische aspecten*, Deventer 1979.
- Stollberg, O., *Blasmusik in der Kirche. Von den Anfängen bis ins 17. Jahrhundert*, in: Suppan (1976c, p. 16-27).
- Störig, H.J., *Geschiedenis van de wetenschap in de negentiende eeuw. De geesteswetenschappen*. Utrecht enz. 1967.
- Stuivenberg, G., *Groei en spreiding brassbands*, in: *Muziek en show* 59 nr. 3 (1983) p. 14-15.
- Suppan [1976a], W. e.a. (Hrsg.), *Bericht über die erste internationale Fachtagung zur Erforschung der Blasmusik, Graz 1974*, *Alta Musica*, Bd. 1, Tutzing 1976.
- Suppan [1976b], W., *Das Blasorchester. Forschungsbericht und Forschungsaufgabe*, in: *Alta Musica*, Bd. 1, Tutzing 1976, p. 9-21.
- Suppan [1976c], W., *Lexikon des Blasmusikwesens*, Freiburg i. Br. 1976 (1e dr. 1973).
- Suppan, W., *Der Anteil ostdeutscher Musiker am Neuaufbau des Blasmusikwesens in der Bundesrepublik Deutschland*, in: *Jb. f. ostdeutsche Volksk.* 20 (1977) p. 244-262.
- Suppan [1979a], W. (Hrsg.), *Bericht über die zweite internationale Fachtagung zur Erforschung der Blasmusik, Uster/Schweiz 1977*, Tutzing 1979.
- Suppan [1979b], W., *Blasorchester-Festschriften*, in: *Alta Musica* Bd. 4, Tutzing 1979, p. 183-219.
- Suppan, W., *De ontwikkeling van de literatuur voor amateurblaasorkesten in Midden-Europa sedert 1950*, in: *Fedekamnieuws* 29 nr. 3 (1984) p. 191vv. en 29 nr. 4 (1984) p. 295-299.
- Tan Oei Han, *Het verenigingsleven in de Noordoostpolder. Schets van de ontwikkeling van het nieuwe groepsleven in de Noordoostpolder, met een case-study van Marknesse*, Amsterdam 1958.
- Taylor, A.R., *Brass bands*, London etc. 1979.
- Thelen, F., *Organisationsformen der Blasmusik heute, speziell in Mitteleuropa*, in: Suppan (1976c, p. 33-38).
- Tinbergen, J. van, *Nederland in de twintigste eeuw*, in: Helsdingen, W.H. van e.a., *Hecht verbonden in lief en leed (voortzetting van 'Daar werd wat groots verricht')*, Amsterdam enz. 1946, p. 1-44.
- Tonkelaar, J.D.A. den, *Vrijheid en gebondenheid in het verenigingsrecht. De gewone vereniging onder boek 2 B.W.*, Warmond 1979 (diss.).
- Tijn, Th. van, *De sociale bewegingen van 1876 tot 1887 en De sociale bewegingen van 1888 tot ca. 1895*, in: Blok, D.P. e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 13, Haarlem 1978, resp. p. 90-100 en 296-305.
- Veld-Langeveld, H.M. in 't, *De sociale cultuurspreiding*, in: *Den Hollander* (1962, p. 181-207).
- Velden, P.A.L.M. van der, *De vereniging-rechtspersoon en haar leden. Enige beschouwingen over het geldende en het komende Nederlandse recht*, Deventer 1969 (diss.).

- Verrips, J., *Volkskunde, antropologie en allianties*, in: *Volksk. Bull.* 1 nr. 2 (1975) p. 19-46.
- Verrips, J., *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971*, Amsterdam 1977 (diss.).
- Verwey-Jonker, H., *De emancipatiebewegingen*, in: Den Hollander (1962, p. 105-125).
- Visser, R.P.W., *De geleerde genootschappen in de achttiende eeuw*, in: Documentatieblad werkg. 18e eeuw nr. 7 (1970) p. 7-18.
- Vlam, C.C., *Westfriese Collegia Musica in de 17e en 18e eeuw*, in: Mens en melodie 5 (1950) p. 223-227.
- Volksontwikkelingswerk in verenigingsverband* (Rapport over een onderzoek in opdracht van Mij. tot Nut van 't Alg.; Ned. Inst. v. Volksontw. en Natuurvr.werk; Bond van Ned. Volksuniv.), Amsterdam 1966.
- Voskuil, J.J., *Van onderpand tot teken. De geschiedenis van de trouwring als voorbeeld van functieverhuizing*, in: *Volksk. Bull.* 1 nr. 2 (1975) p. 47-79.
- Voskuil, J.J., *Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline*, in: *Volksk. Bull.* 10 nr. 1 (1984) p. 50-63.
- Weiland, A., *Geloof en ongeloof in een Noord-Hollandse polder. Een religiografie van de Beemster*, Groningen 1956 (diss.).
- Wermölder, H., *Karnaval anders bezien. Een studie naar het organisatorisch aspect van het carnaval te Venlo*, in: *Volksk. Bull.* 5 nr. 1 (1979) p. 1-20.
- Wertheim, W.F., *Evolutie en revolutie. De golfbeweging der emancipatie*, Amsterdam 1971.
- Wessem, C. van, *Het musiceeren en concertteeren in den loop der tijden*, Amsterdam 1929.
- Whitwell, D., *Band music of the French Revolution*, Tutzing 1979.
- Wiswede, G. e.a., *Sozialer Wandel. Zur Erklärungskraft neuerer Entwicklungs- und Modernisierungstheorien*, Darmstadt 1978.
- Wittenberg, A., 'Helm ab – zum Gebet' – 'Ich bete an die Macht der Liebe'. *Gedanken zum Grossen Zapfenstreich*, in: *Jb. f. Liturgik und Hymnologie* 26 (1982) p. 157-174.
- Wittstock, I., *Musikalische Vereine Hermannstadts von ihrer Entstehung bis zum Jahr 1918*, in: *Forsch. z. Volks- und Landeskunde* 24 nr. 2 (1981) p. 91-108.
- WNT, *Woordenboek der Nederlandsche taal*, dl. XIX, afl. 13 en 14, Den Haag 1981, p. 1688-1712.
- Wijnkoop, A.A. van, *Sociologische verkenningen*. Den Haag 1969.
- Yperen, R. van, *De Nederlandse militaire muziek*, Bussum 1966.
- Zaubek, O.K.M., *Blasmusikmuseum und Blasmusikarchiv in ihrer Bedeutung für die regionale Blasmusikkunde. Arbeitsbericht über erste Versuche in Niederösterreich*, in: Suppan (1976a, p. 175-185).
- Zender, M., *Die kulturelle Stellung Westfalens nach den Sammlungen des Atlas der deutschen Volkskunde*, in: Zender, M., *Gestalt und Wandel. Aufsätze zur rheinisch-westfälischen Volkskunde und Kulturraumforschung* (Hrsg. G. Wiegmann e.a.), Bonn 1977, p. 19-93.
- Zomerdijk, H.J., *Het muziekleven in Noord-Brabant 1770-1850, dl. 1*, Tilburg 1981.
- Id. 1850-1914, dl. 2*, Tilburg 1982.
- Zijderveld, A.C., *Service-clubs en verzorgingsstaat*, in: *Sociale Wetenschappen* 22 nr. 3 (1979) p. 221-235.